
Shvaćanja demokracije u *Političkoj misli*: konsenzus kao poveznica samoupravne i inačica liberalne demokracije¹

TONČI KURSAR

Fakultet političkih znanosti, Sveučilište u Zagrebu

Sažetak

Autor se bavi shvaćanjima demokracije u časopisu *Politička misao*. Analize objavljujane u gotovo šezdeset godina postojanja časopisa u prvom su se redu bavile dvama temeljnim shvaćanjima: samoupravnom demokracijom i inačicama liberalne demokracije. Autor ne inzistira na strukturnoj razlici između samoupravne i liberalne demokracije, nego drži da imaju nešto zajedničko. Obje su, naime, mišljene kao “posljednji politički oblici” (Đorđević), odnosno oblici kojima završava povijest (Fukuyama). Drugo, obje su se razvijale kao svojevrsne konsenzusne demokracije, što se u tekstu istražuje na osnovi uvida Rancièrea (i Badioua). Kao “konsenzusne demokracije” pokazuju nemalu restriktivnost u pogledu tipova interesa koji imaju pravo javnosti. U samoupravnoj demokraciji naglasak je na interesu radničke klase, a u inačicama liberalne demokracije prednost imaju “sociologizirani” interesi, koji dolaze iz onoga što Rancièr zove “redistribucija osjetilnog”. Treće, obje vrste demokracije zapravo nastoje rastvoriti političko u društvenom. Autor teksta tvrdi da je aktualna vrsta liberalne demokracije zapravo postdemokracija koja, kako pokazuju tekstovi u *Političkoj misli*, iako je i sama problem, i dalje zapravo brani važeći liberalni konsenzus. Taj se konsenzus, kao puno pragmatičniji i realniji, brani primarno od političke alternative koja bi bila mistično-revolucionarna.

Glavne riječi: Badiou, konsenzusna demokracija, demokracija, liberalna demokracija, postdemokracija, Rancièr, samoupravna demokracija

¹ Tekst se manje oslanja na radove koji su pisani iz perspektive povijesti političkih ideja. Prihvaćam da se radi o deficitu, ali vjerujem da je barem dijelom otklonjen prikazima članaka koji imaju neki drugi teorijski predznak.

Uvod

Demokracija kao tema/problem doživljava nenadani uspon u suvremenoj politici. Nakon niza desetljeća koja su se znala karakterizirati kao postdemokratska, sada, čini se, svjedočimo ponovnoj mobilizaciji u obranu vrijednosti “stvarne” demokracije od onih država za koje se drži da su demokracije “na papiru”. Stoga američki predsjednik Biden poziva da se demokratske zemlje ujedine u borbi protiv autoritarizma, odnosno država koje nisu demokratske. Demokracije su se tako mobilizirale prvenstveno zbog napada Rusije na Ukrajinu, ali i prijetnje Kine da će provesti invaziju na demokratski, ali ne i neovisni Tajvan. Čini se, međutim, da i na unutarnjem planu demokracije ne stoje najbolje. Čak je uslijed velike unutarnje političke polarizacije ugrožena i demokracija u SAD-u. Sve je to, vjerujem, dovoljan poticaj da se preispita kako se demokracija shvaća u Hrvatskoj. Čini se da je *Politička misao* kao središnji hrvatski politološki časopis izdašno vrelo teorijskih uvida iz kojih se može dokučiti što se sve zbivalo s demokracijom i, možda, kako će se rasplesti klupko u koji su se današnje demokracije zaplele na unutarnjem i vanjskom planu. To može biti zanimljivo zato što smo kao politička zajednica od Drugog svjetskog rata živjeli u dvije suprotstavljene vrste demokracije. Pobjedom liberalne demokracije, socijalistička odnosno samoupravna proglašena je povijesno potrošenom i liberalna se počela zvati jednostavno demokracija.

U ovom tekstu neće se, kako je uobičajeno, inzistirati na strukturnoj razlici između socijalističke i liberalne demokracije, nego će se nastojati istaknuti ono što one dijele. Obje su, naime, mišljene kao “posljednji politički oblici” (Đorđević).² Osim toga, zajednička im je ideja i praksa svojevrsnog konsenzusa, koji itekako utječe na tip interesâ što imaju pravo prisutnosti u njima. I jedna i druga u tom smislu iskazuju različito intoniranu političku restriktivnost. Dok samoupravna demokracija promiče “pluralizam samoupravnih interesa” s naglaskom na klasni interes radništva, liberalna uglavnom preferira već “objektivizirane”, odnosno sociologizirane interese ili, u svojoj postmodernoj inačici, one koji su posljedica “beskonačne drugosti Drugog” (Rancière). To će se nastojati pokazati na osnovi Rancièreove teze o konsenzusnoj demokraciji i Badiouove o doktrini konsenzusa. Oni manje-više upozoravaju na to da su u tom tipu demokracije ili zajednice sve uloge podijeljene i da je demokracija kao forma izvedena striktno iz društvenih odnosa tako da je po-

² Tu se možemo pozvati na Jovana Mirića, koji je tijekom devedesetih godina, za razliku od prethodnih desetljeća, zastupao striktno liberalnu demokraciju, neovisno o njenim inačicama, kao trajno političko rješenje: “[...] traženje alternativa gotovo je uvijek vraćanje liberalizma temeljima! Ignoriranje tih temelja i iskustava liberalizma znači odustajanje od demokracije. Pokazuje se da ‘alternativne demokracije’ nisu nešto drugo, nego inačice istoga. Liberalizma, naime!” (Mirić, 1993, str. 82). Zapravo se to o čemu govori Mirić može razmotriti kao slavljenje ostvarenja programa (liberalne) filozofije, pa je onda dvojbena odnos demokracije prema “istini koju stvara” jer se sve svodi na mnijenja (v. Kursar i Matan, 2021, str. 166).

istovječena s kapitalizmom (što Badiou naziva “kapitalo-parlamentarizam”). Isto se tako samoupravna demokracija može shvatiti kao specifičan oblik konsenzusne demokracije koji veliča društvene (radne) odnose ili tzv. zajednicu rada i razgrađuje tradicionalnu političku sferu. Kako je time isključen “sustav subjektivacijskih oblika koji [...] čine kontingentnim svaki poredak raspoređivanja tijela u funkcije koje odgovaraju njihovoj ‘prirodi’”, što je odlika demokracije, barem kako je vide spomenuti autori (s njihovim posebnostima), preostaje samo oslanjanje na “policijski oblik populacije savršeno istovjetan prebrojavanju dijelova” (Rancière, 2015, str. 93, 95).³ Time je svaka (politička) subjektivacija onemogućena, a to se gotovo jednako odnosi na liberalnu i na samoupravnu demokraciju.

Tekst je podijeljen na dva dijela. Prvi obrađuje samoupravnu demokraciju, a drugi inačice liberalne: globalističku, postmodernističku, tranzicijsku i, završno, tzv. postdemokraciju, koja se bavi produkcijom što je uglavnom nastala nakon krize 2008. Za nju se može reći da više vodi računa o tome da smo “još uvijek zaglavlj(en)i u povijesti” (Fukuyama, 1994, str. 498). Otud primarno odgovara na “izazove 21. stoljeća”, ali pritom ostaje kritična prema alternativni koja bi bila mistično-revolucionarna.

1. Samoupravna demokracija

1.1. Temeljne postavke i problemi

Pojam samoupravne demokracije⁴ prikazat ću uglavnom preko tekst(ov)a Jovana Đorđevića i posebno Jovana Mirića. Potonji je od sredine sedamdesetih godina bio izrazito prisutan na teorijsko-političkoj sceni Hrvatske/Jugoslavije. Može se reći da je dao osnovni ton shvaćanju samoupravne demokracije, posebno nakon Ustava iz 1974. i Zakona o udruženom radu iz 1976. Kad je riječ o Đorđeviću, on je objavio početni programski članak o tom tipu demokracije u kojem nalazimo: “Društveno samoupravljanje je osnovni politički i ustavni princip celog društveno-političkog sistema i ustavnog uređenja zemlje; od ‘mikroorganizma’ do ‘globalnog društva’” (Đorđević, 1964, str. 155). Zapravo je samoupravljanje “opšti naziv za društvene

³ Ključnu odliku takvog shvaćanja demokracije, izlažući Marchartovo tumačenje političke ontologije, ističe Lalović: “Primat političkoga nad politikom (i društvenim općenito) očituje se... u posrednički shvaćenom političkome koje *diskurzivno* tvori i čuva *političku razliku* između ontologijski shvaćenog političkoga (‘moment’ bitka) i ontički shvaćene politike (‘moment’ bića). A upravo je to pojmovno određenje *slobode*. Pritom valja istaknuti da se demokracija kao politički režim odlikuje time što *prihvata odsutnost temelja*” (2012a, str. 177).

⁴ Treba reći kako su se tijekom socijalističkog razdoblja kontinuirano objavljivali i članci koji su demokraciju tematizirali sa stajališta povijesti političkih ideja, što je *Političkoj misli* davalo notu raznovrsnosti (za širu perspektivu vidi Kulenović, 2007, str. 210-211). Navest ću samo neke: Ludz, 1966; Babić, 1970; Vacca, 1970; Puhovski, 1979; Lalović, 1979; Pažanin, 1984; 1985; Posavec, 1986; 1989a.

odnose koji se uspostavljaju u procesu podruštvljenja sredstava za proizvodnju i neposrednog demokratsisanja društveno-političkih odnosa” (*ibid.*). Stoga je Đorđević uvjeren: “Za [j]ugoslavensku socijalističku demokratiju izgleda kao najbolji i tačniji izraz: samoupravna demokratija” (*ibid.*, str. 156).

S obzirom na osnovnu tezu mog teksta, ključna je Đorđevićeva konstatacija: “Ova demokratija nije samo novi pa ni samo viši i savršeni oblik demokratije” (*ibid.*, str. 162). Ona je svakako “nova istorijska pojava; u njoj se izražava početak političkog konstituisanja društva u pravom i time poslednjem političkom obliku; obliku određenog podudaranja u protivrečnosti društva i političkog društva, pretvaranja društva u zajednicu radnih ljudi i građana” (*ibid.*). Budući da je ona, dakle, mišljena i izgrađivana kao “posljednji politički oblik”, nije iznenađenje da Đorđević pažljivo definira opseg te vrste demokracije: “polje ostvarivanja samoupravljanja je celo političko društvo i to mora postati da bi demokratizacija bila sve stvarnija. To političko društvo koje postaje sad društvo socijalizovane politike, odnosno zajednička stvar radnih ljudi i postepeno svih građana, ne uspostavlja se automatski ni više ili manje obezbeđenim novim društveno-ekonomskim osnovama. Ono se mora politički konstituisati, tj. kao osnov samostalan i aktivan demokratski pokret. Društveno samoupravljanje je danas jedina realna ‘pronađena’ društveno-politička osnova tog novog oblika demokratije, koja je u stvari socijalistička demokratija” (*ibid.*, str. 158). Kad je riječ o institucijama, “[u] ovom ustavnom sistemu društveno samoupravljanje ne negira državu, ali kao nova snaga, kao ustavni princip i društvena praksa i ono utiče na promenu države i u određenoj meri i nju postavlja na nove samoupravne osnove. Time je izraženo dosad najradikalnije deatizovanje i depolitizovanje, i aktivno podruštvljavanje političke vlasti” (*ibid.*, str. 159).

Nakon Đorđevića Mirić je percipiran kao vodeći teoretičar samoupravne demokracije. Na valu svojevršne samoupravne revolucije, posebno nakon Zakona o udruženom radu, on ustvrđuje: “Jedno od temeljnih polazišta novog Ustava i Zakona o udruženom radu upravo je princip interesnog organiziranja i legitimnog izražavanja različitih interesa” (1978, str. 16). Posrijedi je nastojanje koje naglašava da “[s]amoupravljanje kao sistem društvenih odnosa i delegatski sistem kao osnova političkog sistema stvaraju institucionalno-normativne mogućnosti uspostavljanja i reproduciranja izravne veze između interesne konfiguracije socijalne baze i procesa odlučivanja” (*ibid.*). Za Mirića “demokratizam izražen u odnosu socijalne baze i političkog sistema još nije, međutim, i garancija izgrađivanja socijalističkih društvenih odnosa” (*ibid.*).

Kako se uslijed delegatske strukture u procesu odlučivanja mogu (teoretski) pojaviti “interesi svih društvenih grupa i slojeva iz različitih oblasti društvenog rada”, Mirić smatra da će ključno pitanje biti “usklađivanje tih interesa” (*ibid.*). Kako bi se ostvarila poveznica novog ustava i spomenutog “usklađivanja”, treba se,

prema njemu, držati “osnovnog kriterija – *interesa radničke klase*” (*ibid.*).⁵ Stoga se “[t]emeljno pitanje i osnovni sadržaj ustavne reforme [...] sastoji [...] u tome da se cjelokupna politička konstitucija uspostavi tako [...] da *viškom rada raspoložu oni koji ga stvaraju*” (*ibid.*). Mirić nadalje ističe: “Preferirati interes radničke klase [...] ne znači sužavati prostor za artikulaciju drugih interesa, niti to znači etabliranje radničko-klasnog interesa kao interesa određene socijalne grupacije [...], već to znači stvaranje uvjeta u kojima će radnička klasa postajati dominantnom društvenom silom i u sferi ‘vlasti’ i u sferi ‘vlasništva’” (*ibid.*, str. 17). Kako su teorija i praksa u pretpostavci neodvojive, “[r]ad na ozbiljenju teorije rad je na radikalnom prevladavanju dualiteta *proizvodne i političke sfere*, što je pretpostavka konstitucije zajednice” (*ibid.*, str. 22). Takva se zajednica može zasnovati samo na radu koji je “oslobođen svih izvanjskih određenja” (*ibid.*). Oslobođenje rada neće, međutim, moći preskočiti svoju “političku fazu”, onu fazu prelaznog razdoblja kada se rad *uzdiže* (a ne da se politika ‘spušta’) do vrhovnog političkog principa” (*ibid.*). Mirić stoga zaključuje da se u daljnjem razvoju socijalizma mora prelomiti sa starim navadama: “[...] socijalistička je praksa do sada nedvojbeno pokazala da nema mnogo alternativa: ili proletarijat organiziran kao država ili država kao odvojeni aparat vlasti, koji izmiče svakom racionalnom utemeljenju, ali zato kompenzaciju nalazi u posjedovanju političke moći” (*ibid.*).

U izlaganju povodom izlaska njegove knjige *Pluralizam interesa i samoupravna demokracija* iz 1982. Mirić uvažava da je politička teorija koja bi promicala socijalizam “obeshrabrivana empirijom socijalizma” (1983, str. 74). Probleme u razvoju i socijalizma i samoupravne demokracije Mirić nalazi u “[n]adomještanj[u] objektivnog subjektivnim, ‘baze’ ‘nadgradnjom’”, što je umnogome “zakočilo [...] materijalne, socijalne i moralne mehanizme i poticaje” (*ibid.*). Stoga se pita kako “nadmašiti – ukinuti” iznova probuđeni interes za “tržišnu ekonomiju i njezine socijalne i političke konzekvencije?” (*ibid.*). I to “*socijalizacijom i demokratizacijom*, a ne nasilnim suspendiranjem dostignuća građanske demokracije?” (*ibid.*). Stoga ne odustaje od svog učenja o suverenosti rada: “Jedino iz sfere rada, iz biti samoga rada, moguć je proces *poradničenja, socijalizacije, podružtvljavanja, demokratizacije*, uz *radno* (a ne privatno-vlasničko) *tvorenje demosa*” (*ibid.*, str. 75). U svemu tome “[d]emokracija nije samo politički oblik, ona je i društveni prostor

⁵ U prilogu raspravi o Mirićevoj knjizi *Pluralizam interesa i samoupravna demokracija* Jantol polazi od teze da “politički život socijalističkog društva mora se utemeljiti pluralizmom interesa, ili nije demokratski” (1983, str. 29). Ipak, zaključuje on, “osnova socijalističke demokracije nije bilo koji pluralizam interesa nego pluralizam *samoupravnih interesa*” (*ibid.*). Iako Mirićevu knjigu prikazuje u pozitivnom svjetlu, Jantol na kraju izražava određenu rezervu: “I autorovo označavanje rada kao sinteze subjekta i objekta historije, osobito impliciranje sposobnosti rada za revolucionarnu praksu, nije neupitno; to treba temeljitije raspraviti” (*ibid.*, str. 32).

u kojemu se čovjek iskazuje u svom bogatstvu svoje ljudske autentičnosti i mogućnosti” (*ibid.*).

Stanje na teorijsko-ideološkom bojištu ostat će uglavnom nepromijenjeno do sredine osamdesetih godina. Pokazane interpretacije samoupravne demokracije u osnovi su realno nastojale asistirati samoupravnom (konsenzusnom) poretku, ali to nije bilo predugo održivo. Osim toga nisu, kako ćemo vidjeti, prošle bez različito formatirane (često neizravne) akademske kritike.

1.2. Samoupravna demokracija: kritike

Može se početno reći kako kritika samoupravne demokracije nije provedena na osnovi liberalnih teorija.⁶ Metodologijski je polazila od kritičkog razmatranja teorijskih pretpostavki samoupravne demokracije, tj. išla je “iznutra”, nastojeći ukazati na nekonzistentnosti samog pojma ili naglasiti nesklad teorije i prakse. Po svemu sudeći, prvi prilog kritici dao je Nerkez Smailagić, za koga je samoupravljačka demokracija suprotnost staljinizmu i “temelji se na procesu *socijalne emancipacije čovjekova rada*” (1970, str. 47). Tome bi trebalo dodati “primjeren politički sistem ili *političk[u] suverenost čovjeka rada*, sastavni dijelovi koje su ravnopravni odnosi među narodima, narodnostima i građanima” (*ibid.*). Pri ocjeni dostignuća samoupravne demokracije Smailagić je blago rečeno rezerviran; kaže da je na djelu “zamjena realizacije anticipacijom” (*ibid.*), a “[t]ako se stvara neka vrsta socijalnog utopizma koji, kao i uvijek, karakterizira raskorak između ideje i zbilje” (*ibid.*). Po njemu, “samoupravljačka demokracija” više je formalna jer je ugrožavaju etatistički momenti koje prepoznaje u “*državn[om] monopol[u] na društvenu raspodjelu i korporativn[om] monopol[u] na društvena sredstva*” (*ibid.*, str. 48).⁷

Sljedeća kritika, doduše posredna, ali teorijski ambicioznija, zabilježena je sredinom sedamdesetih. Pišući o industrijskoj demokraciji Karla Korsch, Prpić je njegovu teoriju vidio kao onu koja je “usmjerena protiv kapitalističkog društvenog poretka i demokratske republike kao tom društvu najprimjerenijeg političkog oblika” (1974, str. 118). Ona je, “drugo, nadahnuta Marxovom kritikom buržoaske demokratske republike i kapitalističkog društva” (*ibid.*). U daljnjoj raščlambi Korschove teorije Prpić kaže da upravo “[p]olitička demokracija koja priznaje ugovor o radu kao temeljni odnos u sferi materijalne proizvodnje, to je drugi Korschov i Marxov prigovor, sankcionira i štiti zapravo odnose vlasti nad većim dijelom društva, odnose u kojima je radnička klasa isključena od mogućnosti da vlada svojim radom”

⁶ Izostanak takvih kritika uočio je Zakošek (1991, str. 61) pišući o raspravi o prijepornoj Miričevoj knjizi *Sistem i kriza* (1984).

⁷ Ovdje se Smailagić zapravo uključuje u političke sporove u tadašnjoj Jugoslaviji u vezi s (nepovoljnim) položajem republika u odnosu na federalnu vlast, što je bio uvod u politički potres u Hrvatskoj 1971.

(*ibid.*, str. 120). Pokazalo se da je Korschov teorijski postupak aktualizirao Marxovu ideju da je kapital prije svega “društveni odnos unutar kojega određeno sredstvo postaje kapital”, stoga rasprave o socijalizaciji kapitala valja shvatiti kao naglašavanje onog što Korsch zove “pravo[m] na pravično ovladavanje i iskorištavanje (eksploataciju) društvene proizvodnje” (*ibid.*, str. 121).⁸

Prpić se osvrće i na pitanje institucionalnih oblika kojima bi se mogla ostvarivati socijalizacija. Nalazi da su upravo savjeti “institucionalni izraz zbiljskog obrata u ustroju rada, oni su zbivanje socijalne revolucije” (*ibid.*, str. 122). Međutim, oni ipak “nisu ozbiljenje neposredne socijalizacije rada i sredstava za rad” (*ibid.*). Naime, sve dok je dobit neodvojiva od proizvodnje, “moglo [bi se] dogoditi da zaposleni u pojedinim poduzećima i industrijskim granama imaju, zbog povoljnijih uvjeta proizvodnje, privilegiran položaj s obzirom na ostale članove zajednice” (*ibid.*). Stoga Korsch “zahtijeva da se prava zaposlenih u poduzećima ograniče politikom općina, pokrajina i države” (*ibid.*). Prpić iz toga zaključuje da Korsch u tome vidi rješenje spora između interesa proizvođača i potrošača koji itekako ostaje prisutan i u socijalističkom društvu: “[...] planskim usmjerivanjem proizvodnje i drugim ekonomskim intervencijama ova [bi] politika morala promicati opći interes zajednice, te – u kasnijoj etapi – nadmašivanjem tržišne proizvodnje i ozbiljenjem neposredne društvenosti rada pridonijeti da se uklanjanje nekadašnjih privatnih vlasnika iz proizvodnog procesa uspostavi kao zbiljska socijalizacija” (*ibid.*). Uzimajući to u obzir, uspostavio bi se i “drugi aspekt ustava zajednice kao zajednice rada koji bi omogućio da čovjek kao radnik ovlada cjelinom društvenog procesa” (*ibid.*). Prpić osim minucioznog izvoda u konačnici ozbiljno kritizira Korsch. Najprije se to odnosi na pitanje “javne vlasti”, koja izgleda ostaje neproblematizirana u Korschovom učenju o zajednici rada. Prpić pretpostavlja da je Korsch u tom smislu relativno suzdržan jer polazi od viđenja države koja postaje prošlost (što promiče marksizam). Osim toga, Prpić s pravom upozorava da iako je Marx “smjerao ovladavanju uvjetima proizvodnje života kao pretpostavci čovjekove slobode”, to zapravo ne pokriva njegov cjelokupni program zajednice (*ibid.*).⁹

Kako se stanje u Jugoslaviji i posljedično u njenom samoupravnom sustavu počelo usložnjavati, Vučina Vasović je u raspravi o Mirićevoj knjizi *Pluralizam interesa i samoupravna demokracija* ustvrdio da je “‘medeni mesec’ pluralizma i

⁸ Navedeno prema Prpić (1974), koji citira iz Korsch, K., *Schriften zur Sozialisierung*, Europäische Verlagsanstalt, Frankfurt/M., 1969, str. 18 i 22.

⁹ Prpić (1974, str. 123) napominje kako je jasno da Marx vidi zadaću čovjeka u tome da “racionalno organizira svoj proces razmjene s prirodom, ali ističe da taj proces ostaje uvijek sfera nužnosti”. Sloboda zapravo ostaje “s onu stranu ovog ‘carstva’”. Stoga se nadaje pitanje: “Ne znači li to da Marxov program nije samo ozbiljenje istinske zajednice čiji je ustav rad, nego zajednice čiji je ustav sloboda?”

samoupravljanja prošao. Samoupravna demokratija ulazi u fazu proživljavanja ne samo 'slasti' pluralizma, već i njegovih problema" (1983, str. 36). Iako kaže kako se čine "korisnim svi pokušaji koji nastoje da funkcionalizuju politiku s obzirom na rad, da povežu funkcije rada i funkcije upravljanja", mora konstatirati "da do kraja dovedena, takva pozicija ima i neke manjkavosti" (*ibid.*, str. 37).¹⁰ Zapravo nastoji upozoriti da sfera rada nije harmonična i da u njoj postoje "[p]odela rada i hijerarhičnost funkcija" koje "proizvode i hijerarhičnost u odnosima između njihovih nosilaca" (*ibid.*). Spomenuta hijerarhija, međutim, "teži da eksandira [...], da se prenosi prvenstveno na 'susedna' područja i aspekte života" (*ibid.*, str. 37-38). Toj ipak opreznoj kritici priključuje se i Silvano Bolčić, koji otvara pitanje određenih kategorija jer, primjerice, "u izrazu 'interesi radničke klase' mnogo toga nije jasno" (1983, str. 56). Uspoređujući funkcioniranje interesa radničke klase na Zapadu, koji su "konstituisani kao nešto realno i prepoznatljivo", s onima njenog pandana u socijalizmu ("u društvima prelaznih perioda"), konstatira da potonji, "izgleda, nemaju istu meru oformljenosti i prepoznatljivosti" (*ibid.*). Uglavnom, trebali bi, prema Bolčiću, doprijeti do "sadržaja interesa" i prihvatiti da oni nisu "neprotivrečni", a ne se toliko iscrpljivati glede samih subjekata interesa. Treba, štoviše, konačno priznati da su "mogućnosti samostalnog iskazivanja interesa za mnoge članove društva veoma ograničene" (*ibid.*, str. 57).

Kako su odmicale osamdesete, koje će se za socijalizam kao poredak (ali i kao ideju) pokazati sudbonosnima, Mirjana Kasapović poduzela je obuhvatnu kritičku rekonstrukciju shvaćanja samoupravljačke demokracije koju je nasloвила "Radno društvo" u jugoslavenskoj koncepciji samoupravljanja" (1985). Tekst je napisan distancirano i iz niza je njenih naglasaka, koji funkcioniraju kao kritički uvidi, jasno da autorica prekida s dotadašnjom praksom, recimo to tako, striktno konstruktivne kritike. Tako Kasapović, kad je posrijedi određenje naroda, kaže da je "[p]ojmovna rekonstitucija naroda izvršena [...] kao redefinicija pojma" (*ibid.*, str. 59). Pritom misli da narod više ne znači "politički narod", nego je tu riječ o pojedincima koji pripadaju "radnoj zajednici" i čine "radni narod": "Takav 'radni narod' shvaća se kao socijalni konstituens socijalističke zajednice rada" (*ibid.*). Problemi se javljaju zato što je taj tip naroda "pojmovno [...] identičan 'radničkoj klasi'" (*ibid.*). I "[t]ako je načelno pomirena opreka između 'radničke klase' kao tradicijski marksističkog, socijalnog konstituenta socijalističkog društvenog poretka i 'radnog naroda'

¹⁰ Vidi slično u Posavec (1984), koji kaže da Mirić promiče "'novi princip ustrojstva zajednice', a to 'može biti samo princip rada'" (*ibid.*, str. 50). To što Mirić naziva "demokratskom republikom rada" Posavec bi nazvao "radokracija". On je i prije ukazivao (posrijedi je bila rasprava o Mirićevoj knjizi *Rad i politika* iz 1978.) na šire implikacije takvog shvaćanja zajednice, odnosno demokracije, jer ono znači "ukidanje specifičnosti politike, a time i ukidanje specifičnosti političke znanosti uopće" (Posavec, 1979, str. 854).

kao socijalnog konstituensa samoupravne zajednice rada” (*ibid.*). Tu ostaje pitanje “kako je izveden taj načelni pojmovni identitet”. Kasapović pokazuje da je izveden tako što na osnovi različite participacije u društvenim procesima, koji obuhvaćaju pripadajuće vlasništvo, proizvodnju, raspodjelu i utjecaj na tvorbu zajedničkog interesa samoupravnog društva, “svi sudionici društvene proizvodnje čine radničku klasu” (*ibid.*, str. 60). Pored toga naglasila je kako je sve to podignuto na razinu zajednice mišljene i ostvarivane kao cjeline: “Kako je radna djelatnost čovjeka shvaćena kao praktični sadržaj njegova života, a društveni rad ‘radnoga naroda’ kao praktički sadržaj života zajednice, to je i rad pojmljen kao ishodište ‘političke volje’ ljudi. Taj temeljni postulat mora biti izražen i osiguran organizacijskim mehanizmom zajednice” (*ibid.*, str. 62). Kako ono što danas nazivamo liberalna demokracija – tj., u tadašnjem političkom rječniku, građanska demokracija – nije bilo od pomoći, pristupilo se razvoju svojevrstne izravne demokracije “kao negacij[e] građanske države, parlamentarnoga i stranačkog sustava” (*ibid.*, str. 63).

Popunom razvoju “zajednice rada” ispriječile su se povijesne (ne)prilike, odnosno skromna materijalna osnovica koja znači “nesposobnos[t] zajednice da svim svojim pripadnicima zajamči ozbiljenje prava na rad društvenim sredstvima: da im omogući pristup u ‘zajednicu rada’, članstvo koje je uvjet posjedovanja radnih i društvenih prava” (*ibid.*, str. 65). Stoga je bilo nužno pribjeći obnovi institucija kao što je npr. država, ali, kako je Kasapović upozorila, to skretanje prema (djelomičnoj) građanskoj konstituciji može poprimiti oblik “reprodukcij[e] političko-društvenog poretka tzv. državnog socijalizma” (*ibid.*).¹¹ Što se tiče pojma “demokratizacija”, Kasapović ukazuje da “u pravilu nije elaboriran, izuzme li se ideologijski samorazumljiva pretpostavka da on ne znači nadomjestak partijsko-političkog monizma pluralizmom” (*ibid.*). Posljedično, nije bilo napušteno inzistiranje na općem “‘posamoupravljenj[u]’ [...] kao supstitut[u] zbiljske demokratizacije državno-političkog života društva”, što je služilo za ideologijske svrhe “proglašenja zahtjeva za tim procesom nelegitimnim” (*ibid.*, str. 66). Taj uvid Mirjane Kasapović ukazuje da je samoupravna demokracija već prestala biti “hegemonijska” iako će određeno vrijeme ostati “vladajuća” (kako bi to rekao Gramsci).¹²

Osim tog raščaravanja samoupravne ideologije, pojavila se i neuvijena kritika Marxa kao promotora “radikalne demokracije savjeta” koju potpisuje Zvonko Posavec (1986). U tekstu “Politika i socijalizam” Posavec, između ostalog, raščlanjuje Marxovo shvaćanje da je politika u uvjetima kapitalizma “neautentični način zajedničkog života upravo iz sveprisutnog postvarenja” (*ibid.*, str. 21). Iako Posavec

¹¹ Među onima koji su smatrali da je time došlo do “dominacije države nad udruženim radom” ističe se Zdravko Tomac (1985, str. 46).

¹² Za tumačenje Gramscijevog shvaćanja (slabljenja) hegemonije i njegovog pojma krize vidi Kursar i Jelušić (2022, str. 55-56).

piše i o “besklasnom društvu”, koje je naznačeno u 3. tomu *Kapitala*, predlažem da kratko vidimo što je, po njemu, Marx ponudio u spisu *Građanski rat u Francuskoj* (1871). Marx je tu predstavio jedan od svojih modela besklasnog društva, koje je, u tom modelu, “prožeto [...] radikalnom formom samoodređenja na svim nivoima društvenog života. Cio sistem se organizira i razvija putem delegacija odozdo, od lokalnih savjeta i komuna preko viših formi organizacija sve do centralnog savjeta” (*ibid.*). Neovisno o tome što je taj model “mnogo korišten u konstituiranju našeg političkog sistema” (*ibid.*), Posavec ukazuje da je osnovni problem to što ispusti “institucionalna posredovanja koja pretpostavljaju razliku između neposrednog mnijenja i htijenja individuuma i onoga što bi bila zajednička volja” (*ibid.*, str. 21-22). Uvažavajući nalaze Charlesa Taylora, odnosno “revidirani hegelijanizam”, tvrdi da model “radikalne demokracije savjeta” nema mjesta u suvremenom društvu jer nepostojanje “političko-pravn[e] arhitektonik[e] građanskog društva” vodi “u totalitarizam” (*ibid.*, str. 22).

Nekoliko godina kasnije Kasapović izlaže kritici ono što je još preostalo, a to je bila Pannekoekova koncepcija “novog radnog društva”. Pritom joj je namjera dokazati da se u njegovoj koncepciji “[d]estrukcijom kapitalističkog društva ne ostvaruje [...] samo povijesni klasni interes proletarijata, nego i dokida ‘objektivna’ osnova nastanka interesa i interesnih suprotnosti” (1989, str. 16). Ako se umjesto interesa ustanovljuju potrebe, Kasapović, pomoću Agnes Heller, tvrdi da svaka individua djeluje na razini roda. Ona, međutim, pokazuje da “[u] zajednici u kojoj se poklapaju ‘bit i pojava’ nema nikakvih suprotnosti ni potrebe za posredovanjima, uključujući i političko posredovanje. Dokidanje politike, rastvaranje politike u radu, samo je izraz nestanka interesa, razlaganja interesa u potrebama” (*ibid.*). Sa stajališta politologije to ima krupne implikacije: “Politička teorija gubi u novom modelu društva navlastiti predmet, jer je u njemu strukturno ukinuto mjesto politike kao posebne sfere društvenog života s navlastitim zakonima ustrojstva i funkcioniranja” (*ibid.*). Koliko onda ima smisla “[p]olitička teorija koja se, unatoč tome, htjela baviti analizom tog tipa društva” pa je “posezala [...] za kategorijalnom konstrukcijom vlastitog predmeta”? (*ibid.*) Prema Kasapović, gotovo nimalo, jer je to činjeno tako što je “[a]tribucijski izmijenjen kategorijalni aparat političke teorije kojoj je predmet građanska politička zajednica naprosto [...] primijenjen u interpretaciji novoga ‘radnog društva’” (*ibid.*).¹³ Pokazujući kako se time zbiva “desupstancijalizacija političkih kategorija” (*ibid.*),¹⁴ Kasapović je sahranila teoriju samoupravnih demokracije. To se povijesno dogodilo u vrijeme kada je, najavom višestranačkih

¹³ Posrijedi su pojmovi: “‘radna demokracija’, ‘republika rada’, ‘suverenitet rada’, ‘radni građani’, ‘radni narod’, ‘tvornički parlamentarizam’, ‘kongres savjeta’” (*ibid.*).

¹⁴ Naime, “njihov se sadržaj ispražnjuje nestankom strukturne potrebe za interesnim posredovanjem” (*ibid.*).

izbora u Hrvatskoj (za proljeće 1990.), politički poredak samoupravne demokracije bio pred dokidanjem. Zanimljivo je da se i nova (izborna) demokracija predstavila, ako se prisjetimo Fukuyame, kao svojevrsan “posljednji politički oblik”, kako je to Jovan Đorđević prethodno napisao za samoupravnu demokraciju.

2. Liberalna demokracija i njene inačice

2.1. Početna shvaćanja

Usljed ključnih političkih promjena koje se danas označavaju kao “revolucionarna 1989.”, teorijsko i političko shvaćanje demokracije naglo se počelo mijenjati. U jesen te godine časopis *Politička misao* objavio je “Uvodnik uz novu seriju časopisa *Politička misao*”, koji vjerno oslikava razmjere zaokreta. U njemu stoji: “Sve teoretske prognoze koje od doba Marxova *18 Brumairea* do Lenjina i Frankfurtske škole prognoziraju samorazaranje liberalne demokracije pokazale su se preuhitrenim. [...] Liberalna demokracija nadživljuje svoje oponente zato jer nema nikakvih povijesnih dokaza o tome da ljudske zajednice i ljudska društva mogu samo tada preživjeti ako u njima postoji najviši stupanj jedinstva oko posljednjih stvari od odlučujućeg značenja. Pokazalo se da najveći mogući oblik jedinstva o bitnim stvarima nipošto nije preduvjet mogućnosti stabilnih društvenih i političkih zajednica. Baš obrnuto: samo one zajednice koje omogućuju najveći mogući oblik različitosti pokazale su se dugotrajne i stabilne” (Redakcija, 1989, str. 3-4).

Time je zapravo sve bilo pripremljeno za početak problemskih istraživanja ključnih dijelova teorije (liberalne) demokracije, koji su dotad bili uglavnom nezastupljeni na stranicama *Političke misli*.¹⁵ Oni su se u tekstovima nerijetko povezivali s različitim aspektima burne političke situacije u Hrvatskoj na početku devedesetih godina. Na korijene te situacije uputio je Zvonko Posavec: “Kako integracija jugoslavenskog društva nije, dakle, uspjela na ideji *jedinstvene narodnosti južnoslavenskih naroda*, ni na *hegemoniji jedne nacije* nad drugom, te kako poslijeratna varijanta *proleterskog internacionalizma*, jednom s težištem na *diktaturi klase, odnosno partije*, a drugi put s težištem na *udruženom radu*, nije dovela do *kohezije jugoslavenskog društva, nacionalni* princip političke homogenizacije nastupio je punom snagom” (1992, str. 15). Uzimajući to u obzir, kao i rat za neovisnost i integraciju državnog teritorija (1991.-1995.), očekivano je da su pitanja rata i nacije-države bila prilično zastupljena u raspravama o problemima uspostave razmjerno funkcionalne demokracije. Temeljni stav koji o takvoj demokraciji nalazimo u ranim raspravama na stranicama *Političke misli* jest da “demokracija ostaje *demokracija* samo u *ustavnoj državnoj formi* i, obratno: *ustavna država* samo na *demokratskom*

¹⁵ U tom razdoblju objavljivali su se i prilozi koji su tematizirali neke od klasičnih liberalno-demokratskih autora (Regent, 2002; Ravlić, 1998; 2000; Posavec, 1994; Mirić, 1994).

temelju ostaje *ustavna država*” (Posavec, 1989, str. 15).¹⁶ Druga pretpostavka trebala bi biti postojanje djelatne oporbe: “Danas se smatra da tek *vlada* i *opozicija* tvore normalni oblik *cjeline političke snage jedne nacije*. Naime, prisutnost opozicije sprečava da se vladajuća stranka identificira s državom i da ne proglasi svoju interpretaciju općeg dobra kao jedino ispravnu” (Posavec, 1995, str. 8). Štoviše, ona “opstoji izvan i nasuprot vlasti, ali integrira poredak i čini ga prihvatljivim subjektima različitih interesa i zahtjeva” (Prpić, 1995, str. 19). Treća pretpostavka bila bi usvajanje onoga što Werner Becker naziva “horizontalnost, tj. uzajamna tolerancija” jer “pripada ustavnome moralu demokracije” (1995, str. 138). Pod tim podrazumijeva da “u demokraciji svaka manjinska pozicija ostaje pri temeljneme sukobu između svoga vlastitog političkog morala i zajedništva s protivnikom” (*ibid.*, str. 139). Stoga se nadaje da se “sukob može prebroditi jedino tolerancijom” (*ibid.*).

Međutim, puko postojanje oporbe očito nije dovoljno da svi povjeruju kako je demokracija zajamčena. Stoga se dio teoretičara okreće, primjerice, naglašavanju ključne uloge pravne države: “Višepartijski izbori su, dakle, neophodan, no ne i dovoljan uvjet za demokratsku legitimaciju nekog režima. Uz taj potporanj nužni su, također, daljnji potpornji, kako bi se moglo govoriti o režimu s demokratskom legitimacijom. Ti neophodni potpornji ponajprije su uvažavanje temeljnih ljudskih prava i sloboda, te ozbiljenje ideje pravne države” (Blažević, 1995, str. 58). S druge strane, kako bi se zaokružio hrvatski demokratski poredak, isto tako, čini se, ne bi bilo zgorega prihvatiti neke temeljne uvide teorije modernizacije. Nenad Zakošek tako smatra da je “proces modernizacije hrvatskog društva ostao nedovršen upravo na fundamentalnoj razini definicije socijetalne zajednice, tj. određenja hrvatske nacije” (1995, str. 88). To razlaže dalje tako što pokazuje da “definicija socijetalne zajednice hrvatskog društva ostaje ograničena reduciranom etnonacionalnom predodžbom fundamentalne, nepromjenljive i normativno obvezujuće tradicije” (*ibid.*, str. 90). Dragutin Lalović, međutim, zaoštava prethodno pokazanu kritiku razvoja demokracije u Hrvatskoj. U središtu njegove analize je djelovanje Hrvatske demokratske zajednice (HDZ), vladajuće stranke, koja “generira totalitarne tendencije” (2000, str. 202). U njenom pokušaju ostvarenja “ideologijskog projekta nacionalne suverenosti” zapravo je na djelu “totalitarn[o] rastakanj[e] države kao javnopolitičkog prostora i njezinih regulacijskih mehanizama, protuustavn[o] jačanj[e] stranačke represivne i kontrolne moći koja tendencijski prožima cijelo društvo” (*ibid.*,

¹⁶ Sličnu tezu ima i Kielmansegg (1992), koji smatra: “Na kraju 20. stoljeća, nakon dvjesto godina novovjekovne povijesti demokracije, nakon više od dvjesto godina novovjekovnoga demokratskoga diskursa, znamo da je demokratsko načelo sposobno da živi jedino u simbiozi s načelom ustavne države” (*ibid.*, str. 7). Štoviše: “Demokracija ostaje demokracija jedino ako je istodobno ustavna država” (*ibid.*). Zanimljivo je da Kielmansegg predviđa kako će “21. stoljeće [...] bit[i] [...] stoljeće ekološke krize” (*ibid.*, str. 10).

str. 194).¹⁷ Zaključuje kako Hrvatska ipak, uslijed različitih unutarnjih i vanjskih okolnosti, “nije postala totalitarnom zajednicom, nego autoritarnom državom s jakim i izrazitim totalitarnim značajkama, ali i sve izraženijim demokratskim i liberalnim potencijalom” (*ibid.*, str. 202).

U pokušaju da se demokracija shvati u teoriji i praksi te kao vrlo važno socijalno postignuće ekonomist Branko Horvat uveo je u raspravu vlastito shvaćanje demokracije, napominjući da takva ideja demokracije “nije homogen pojam, već sadržava nekoliko komponenti što konstituiraju punu demokraciju koja, osim toga, mora biti konsenzusna” (1995, str. 66). Tu se prvo radi o tome što demokracija jest u smislu sadržaja, ali i načina kako se ostvaruje. Horvat to dalje pojašnjava kad kaže da “idealno-tipski puna se demokracija sastoji od političke, socijalne i ekonomske demokracije” (*ibid.*). Od njih mu je najbliža ekonomska demokracija (u smislu radničkog samoupravljanja) koja je svoj priličan razvoj, po njemu, postigla upravo u Hrvatskoj/Jugoslaviji. Iako on uvažava sve navedene vrste demokracije, samo je “ekonomska demokracija usko vezana uz neposrednu demokraciju i suštinski omogućuje pozitivnu slobodu time što se pravom na rad, sudjelovanjem u ekonomskim odlukama i u slobodnom poduzetništvu izbjegava diktatura državne intervencije u privatnom životu” (*ibid.*). Svoj pledoaje za demokraciju zaključuje tako što kaže da “bez utvrđivanja političke demokracije nema uspješne izgradnje socijalne demokracije, a bez jedne i druge neće uspjeti ni ekonomska demokracija” (*ibid.*). Na kraju ovog dijela treba zamijetiti kako Horvatov pledoaje nije urodio plodom, jer je (izborna) demokracija u sudaru s globalizacijom u dobroj mjeri izgubila upravo svoju dotadašnju socijalnu komponentu (koju je imala u doba Hladnog rata).

2.2. Globalistička demokracija

Treba odmah napomenuti da se tijekom devedesetih cijeli proces demokratske transformacije ipak odvijao u uvjetima koji su općenito bili znatno drukčiji od onog što je, primjerice, pretpostavljala hladnoratovska ili schumpeterijanska teorija demokracije. Naime, na djelu je bio fenomen globalizacije, koji je, relativiziranjem ingerencija nacije-države, liberalnu demokraciju stavio na ozbiljnu kušnju. U *Političkoj misli* o tome nalazimo više doprinosa. Tako Prpić smatra da “globalizacija postupno obuhvaća cijeli svijet” (2002, str. 4). Riječ je, naime, o pojavi koja “izgleda neumitna” i “prodire u sve više sfera ljudskog života” (*ibid.*). Zapravo se “sve globalizira: financije, imovina, tržišta, tržišne strategije, tehnologije, znanost, razvoj, potrošnja, životni stilovi i kultura, mogućnosti regulacije i političkog upravljanja ovim pro-

¹⁷ Lalović drži devedesete razdobljem hrvatske “Druge republike” (ona “Prva” odnosi se na razdoblje 1985-1990., kada je Hrvatska još bila dio Jugoslavije). “Druga republika” je, po njemu, donijela i pitanje je li se s njom dogodio i “pad u sustav s dominantno totalitarnim značajkama”, odnosno “despotisku nacionalnu državu (naciju-državu)” (2001, str. 13).

cesima, svijest pa čak i osjećaji ljudi” (*ibid.*). Po njemu, globalizacija prije svega dovodi u pitanje demokratsku državu i na to politička znanost treba metodologijski odgovoriti. Deficiti su globalizacije stoga, po njemu, neotklonjivi: “[n]edostaje globalni politički subjekt koji bi bio partner sadašnjim agentima globalizacije, kao i demokratski legitimitet u odlučivanju koje se odnosi na uspostavu vladavinskog sustava u svijetu” (*ibid.*).

Štoviše, proces globalizacije prazni pojam demokracije od njenog dotad prepoznatljivog smisla. Tako Nadia Arbatova na početku svog izlaganja pod naslovom “Globalizacija i demokracija: slučaj Rusije” kaže da je pojam globalizacije višeznačan, ali da ga politolozi definiraju kao “sve veću demokratizaciju svijeta” (2002, str. 161). Time se demokracija sve više izjednačava s kapitalizmom koji ima globalni doseg. Razmjerno blizak takvom viđenju demokracije je i Kielmansegg, koji drži da, kad je riječ o “demokraciji, doista mislimo, u pravilu, na složen savez demokracije, ustavne države i tržišne privrede” (Kielmansegg, 2002, str. 113). To je posljedica činjenice da su se vlade demokratskih država u uvjetima globalizacije legitimirale “odsutnošću vlastite volje, sposobnosti autonomnog djelovanja koja bi bila više od pukog upravljanja nužnošću” (Rancière, 2015, str. 102).

Nova pojmovna konstelacija imala je i praktične posljedice, koje Zoran Kurelić pokazuje u tekstu “Tillyjevo upozorenje” (2002). Kurelić upućuje na Tillyjevu tezu kako je slabljenje radničkih prava na Zapadu uvod u propadanje demokracija. Neovisno o tome tvrdi: “Zapadne nacionalne države imaju čuvare demokracije u srednjem sloju među ostalim i zbog toga što su jednim dijelom to stvarno države u rukama zaposlenika” (*ibid.*, str. 121). S postsocijalističkim državama stvari nisu jednako dobre jer “nemaju čuvare demokracije” (*ibid.*). Iako imaju “netom uvedenu demokraciju”, Kurelić smatra da su “[p]ropast stare socijalističke države blagostanja i gubljenje radničkih prava” znakovi neveselog stanja u kojem su se našle te zemlje kad su iznova prihvatile kapitalizam (*ibid.*).

Kako se takvo stanje može popraviti? Vladimir Gligorov (2002) kritički progovara o mogućnosti da se proces globalizacije zamijeni europeizacijom, što su neki priželjkivali. Taj polit-ekonomist tvrdi da to nema smisla jer “pristupanje EU-u pretpostavlja internacionalizaciju svih nacionalnih tržišta; [...] [a] barem zasad njihovo je djelovanje moguće vrlo malo demokratski nadzirati” (*ibid.*, str. 61). Članak zaključuje stavom koji se nije prečesto zastupao u *Političkoj misli*. Naime, iako konstatira kako su već tada određene ideje i politike neoliberalizma postale kontroverzne, smatra da “treba nastaviti rušiti zidove koji dijele narod i one među narodima” (*ibid.*, str. 74).¹⁸ Radikalniju inačicu toga promicao je sociolog Erich Weede,

¹⁸ I to usprkos činjenici da “pesimizam ima više opravdanja nego što ga je imao neposredno nakon pada Berlinskog zida” (*ibid.*, str. 74).

koji pod utjecajem Hayeka polazi od tvrdnje da u suvremenim demokracijama “[o]graničavanje individualnih vlasničkih i prava raspolaganja, mnogo preraspodjele bez egalizacije, sve veća stagnacija zbog sve sputanijega kapitalizma zajedno moraju zadugo manifestirati latentnu legitimacijsku krizu demokracije” (1992, str. 113-114). Iz toga proizlazi da manje demokracije ima blagotvorni učinak jer ju to zapravo čini legitimnijom. Stoga, kad je riječ o odnosu demokracije i kapitalizma, Weede zastupa “tezu o *normativnoj* prednosti samoodređenja pred suodlučivanjem, kapitalizma pred demokracijom” (*ibid.*, str. 110).

Većina autora ovdje je, dakle, težila tome da se nekako amortizira rizična situacija s globalizacijom koja je promijenila strukturni odnos kapitalizma i demokracije. Pritom su se dijelom nostalgично osvrtni na vrijeme Hladnog rata kada je demokracija uživala više prostora u odnosu na tržišta. Međutim, fundamentalni dio konsenzusnog projekta devedesetih godina (pa i kasnije) bio je da demokracija treba dobiti izvorište (identitet) u tržištu i “isprazniti se od svog vlastitog osjećaja”, i to se nije moglo mijenjati (Rancière, 2015, str. 90).

2.3. Postmodernistička demokracija

Nakon autora koji su pisali o liberalnoj demokraciji naglašavajući (modernističko) pitanje koliko demokracije, a koliko i kakvog tržišta (kapitalizma) trebamo, okrenut ćemo se onima koji su se jasno odredili da takvo pitanje više nije ključno. Treba odmah reći da je izbor sužen, odnosno da jedan autor tu nema preveliku konkurenciju, i to sve do 2008., odnosno tzv. Velike recesije.¹⁹ Radi se o Davoru Rodinu, koji je najzastupljeniji teoretičar demokracije na stranicama *Političke misli*, ali i onaj koji se vjerojatno najmanje može ukalupiti. Njegovo intrigantno teorijsko polazište prelazi okvire modernizma²⁰ i duboko zadire u ono što se zove postmodernizam. Krajem osamdesetih počinje razvijati svoje shvaćanje demokracije na kritičkoj recepciji utjecajnoga njemačkog teoretičara Carla Schmitta (v. Rodin, 1990; 1990a; 1991; 1992). Tako je, suprotno važećim akademskim i političkim naglascima toga vremena, odmah uputio na Schmittovo shvaćanje demokracije; Schmitt je, primjerice, upozorio na “bezličnost pojma demokracije” (Rodin, 1993, str. 108). Po tom

¹⁹ Razdoblje nakon te krize bit će posebno raščlanjeno u odsječku o postdemokraciji.

²⁰ Drugi autor koji se nastoji udaljiti od modernizma jest Hrvoje Cvijanović (2004). On promovira “alternativni model demokracije na tragu promišljanja Johna Graya i Chantal Mouffe [...] kroz pojam *agonistične demokracije* objedinjujući njihove napore” (*ibid.*, str. 18). Ipak, ukupno nije zadovoljan njihovim rješenjima. Naime, Mouffe u konačnici, htjela ne-htjela, ostaje privržena liberalnoj demokraciji koju Gray shvaća hobbesovski, tj. ona vrijedi onoliko koliko tvori i održava mir. Ukratko, Cvijanović ne nalazi da su (svi) građani skloni vrijednostima koje promiču Gray i Mouffe. Stoga prilagođava shvaćanje politike, a zapravo političkoga onima koji, primjerice, “istinski vjeruju u postojanje Apsolutnog Zla koje treba uništiti”, odnosno onima kojima je postojeća demokracija pretjerano restriktivna forma (*ibid.*, str. 19).

shvaćanju i “odvažna manjina” kad se “usprije identificirati s voljom naroda [...] može propagandno zadobiti aklamativnu, ili plebiscitarnu podršku narodne volje” (*ibid.*). Dakle, i to se može percipirati, odnosno prihvatiti kao demokracija.

Njegovo čitanje Schmitta ne zaustavlja se samo na ukazivanju da je ovaj demokraciju tako shvatio na osnovi činjenice da je liberalni “tip građanskoga političkog života bio uzdrman fašističkom i komunističkom praksom u Italiji i Rusiji” (*ibid.*, str. 117). Štoviše, teorijski je poticajnije to što Rodina u svemu tome zanima otkrivanje poveznica metodologije društvenih znanosti, zbilje i političke teorije. To mu omogućuje i određeno distanciranje od Schmitta. On, naime, inzistira na tome da je Schmitt do svojih uvida stigao “sredstvima konstruktivističke političke teorije u razdoblju kada je već djelovala semantički rekonstruirana teorija političkog djelovanja koja je sebe razumjela kao komplement političkog svijeta života, a ne kao njegovu bit” (*ibid.*).

Time zapravo ukazuje kako je Schmitt, u neku ruku, zastario u znanstvenom smislu, odnosno da je već u njegovo vrijeme uspostavljena nova teorija znanosti: “To je bila ona teorija znanosti koja znanost nije promatrala kao racionalni model ili istraživačku hipotezu kojom treba dovesti u red i racionalnu funkciju, iracionalnu zbilju ili konfuzni svijet života. Naprotiv, ta je teorija znanosti rehabilitirala izvornost pluraliteta svijeta života. Ona istinu nije tražila u teoriji, već u pluralnom političkom svijetu života pa je i teoriju razumjela samo kao mogući ispis svijeta života, kao moguće ‘čitanje’ semantike političkih djelovanja. Takva, semantički orijentirana, politička teorija ne teži više redukciji mnoštva na jedinstvo, niti homogenizaciji raznorodnog pod jednu kapu, već uvažava realnu pluralnost političkog svijeta života” (*ibid.*, str. 115).²¹

Kad se to prebaci na shvaćanje demokracije, kod Rodina (1995) imamo koncepciju “nove demokracije”: “Nova demokracija upozorava da duhovne većine, ma kako bile realne i neotklonjive, nisu više dovoljni ključ orijentacije u suvremenim nepreglednostima, a njihova strategija stabiliziranja neizvjesnosti uz pomoć moralnog, vrijednosnog ili historijskog konsenzusa ugrožava *renovirane manjine* kao realnost nove demokracije koja se razvija iz univerzalnog neznanja” (*ibid.*, str. 25). Njegovo shvaćanje onoga što se obično naziva “liberalna parlamentarna demokracija” jest da je posrijedi “politički proces [...] [koji] spontano proizvodi, zrači probleme koje neprekidno otklanja, odlaže, premješta iz jedne vlasti u drugu, kao što i izvršnu i zakonodavnu vlast proceduralno i izbornim postupkom razmješta iz jednih ruku u druge” (1993, str. 117). Za Rodina je, dakle, demokracija u konačnici “samo-

²¹ Analizu Rodinogovog shvaćanja postmodernizma i njegovih implikacija vidi u Paić (2005). Paić je i kasnije pisao o njemu: “U našoj filozofijsko-politološkoj raspravi o razmjerima [...] obrata paradigmi mišljenja političkoga i politike posebno mjesto zauzima Davor Rodin” (2013, str. 28).

stalni autopoietički medij koji razlikuje vladajuće od onih kojima se vlada [...] [i] nipošto nije identična s politikom koja je kao sustav osjetljiva na [...] homogeniziranje onoga što demokracija razlučuje” (2006, str. 10).²²

Tko su onda ključni neprijatelji tako viđene demokracije? Odgovor, po svemu sudeći, nalazimo u mjerodavnom članku koji Rodin posvećuje liberalizmu i republikanizmu: “[...] liberalizam i republikanizam predstavljaju semantičku okolinu politike i demokracije s kojom se politika i demokracija trajno *semantički* sučeljuju. Kad bi se supstancijalni liberalizam i supstancijalni republikanizam uspjeli *kausalno* nametnuti politici i demokraciji, tada bismo imali na djelu liberalni, odnosno republikanski *totalitarizam*, kako je to uvidio i Carl Schmitt. [...] Republikanizam je naime i u intenciji i u ideji to *preddemokratsko*, *prepolitičko* i *predustavno* opće dobro koje usmjeruje svako demokratsko, političko i pravno djelovanje, dakle *apsolutno dobar život u ideji i na djelu*: Aristotelov *polis*, Hegelova *država*, Marxov *komunizam*. Isto vrijedi i za liberalizam ako je prema liberalnoj ideji pojedinac određen kao sebi samom dovoljna *causa sui*” (2007, str. 7-8). Budući da za Rodina, kako znamo, “[d]emokracija nije proces ozbiljivanja prethodnih idejnih projekata općega dobra, nego fleksibilna metoda transformacije suverene moći u ograničenu i kontroliranu vlast” (*ibid.*, str. 13), iz toga proizlazi da on promiče neutralizaciju svake vrste političke supstancijalnosti. Treba onda vidjeti koliko je njegovo mišljenje demokracije izloženo kritikama da liberalna demokracija živi od konsenzusa “u kojem je sve vidljivo” (Rancière, 2015, str. 95) ili je brana onima koji nastoje, kako kaže Badiou, “unakazivati zajedničko, ili zajednicu” (2020, str. 25).

Rodinovo shvaćanje demokracije nastaje na postmodernističkoj ideji da je tehnologija nepovratno dominantna i da transcendencija, odnosno tzv. velike naracije bivaju kompromitirane (“izvori legitimacije vlasti poput Boga, najvećeg dobra, vrline, prirodnog prava druge države i slično, u načelu su nedemokratski” – Rodin, 1995, str. 26). Iz prethodno pokazanog nadaje se da je politička posljedica toga svođenje emancipacije na povećanje vidljivosti manjinskih skupina koje imaju različit predznak. Sve one djeluju tako da na “temelju prepoznate kontingentnosti svih identiteta potvrđuju svoj identitet” (Rancière, 2015, str. 95). Međutim, čini se da Rodin uglavnom ne uvažava da se time ne oslobađa nešto (politički) subjektivno, nego ono što je već objektivizirano, “nerazdruživo od svoje slike”, i da to “ne označava oslobodenje svoje pojavnosti, nego posve suprotno, njen gubitak” (*ibid.*). Drugi kritički uvid mogao bi ići preko Badioua (2020). Badiou, naime, pokazuje

²² Kad je riječ o široj (političkoj) cjelini (misli se na EU), Rodin kaže kako će “u multikulturalnoj europskoj kući možda ustavni patriotizam i demokratska legitimacija ljudskih prava stupiti na mjesto starijeg domovinskog patriotizma, naravno bez žrtvovanja starih domovina” (1998, str. 44).

da liberalni poredak (“kapitalo-parlamentarizam”) djeluje preko specifičnog načina definiranja zajednice. Liberalna zajednica je tako “pluralitet kao takav, su-bitak, bivstovanje-zajedno pluraliteta ljudi” (*ibid.*, str. 23). Tako postavljeni pluralitet neodvojiv je od onog što Badiou zove “zajednički smisao”. Zanimljivo je da se tu još potencira i to da “pluralitet mnijenja nije toliko raširen da između njih ne bismo mogli zamisliti neku vrstu homogenosti” (*ibid.*).²³ Time je otvoren put do “doktrine konsenzusa koji je u biti vladajuća ideologija suvremenih parlamentarnih Država” (*ibid.*, str. 24). Svaka liberalna zajednica, dakle, živi “od onog što jest dobro: pluralnost ljudi odanih bivstovanju-zajedno” (*ibid.*, str. 25). Iz toga je jasno da je zlo “nedostatak bitka (ili moći) kroz negativnu volju unakazivanja zajedničkog ili zajednice” (*ibid.*).

Čini se da se i Rodin pribojava “unakazivanja zajedničkog” (što Badiou u *Kratkom pregledu metapolitike* pripisuje Arendt i Revault d’Allonnes) te nam povremeno pokazuje što liberalna država može poduzeti da to spriječi. Primjerice, vidjeli smo da Rodin nije sklon političkom moraliziranju i historiziranju. Nesklopnost dijeli s Hermanom Lübbeom, koji moraliziranje i historiziranje povezuje s ekstremizmom na koji liberalna pravna država u nekom trenutku mora reagirati (v. Rodin, 1992, str. 89). Rodin s tim u vezi smatra da politički ekstremne pozicije nisu nestale: “[...] fašizam i komunizam nisu riješeni, već samo otklonjeni politički problemi liberalno-demokratske prakse. To znači da se ti pokreti uvijek nanovo u novim varijantama mogu vratiti na scenu, jer fašističke i komunističke koncepcije i dalje semantički iritiraju politički proces liberalne demokracije” (Rodin, 1993, str. 117). Ukratko, ovdje je, po svemu, posrijedi doprinos shvaćanju “političkoga” kao “otpora zlu” (Badiou), tj. konsenzusni stav koji predstavlja dio onog “čime se hrani i uzdržava parlamentarna Država” (Badiou, 2020, str. 28). Posljedično nas takva apsolutizacija “otpora zlu” može zakidati i za neki drugi oblik (političke) pojavnosti jer “asimilira ono vidljivo svojstveno *demosu* u poredak ne-istine” (Rancière, 2015, str. 91). Moguće je stoga pretpostaviti da Rodinovo viđenje pluralizma/demokracije ima sličan stupanj rigoroznosti u neprihvatanju onih koji, po raznim osnovama, ne odgovaraju (liberalnom) postmodernom konsenzusu.²⁴

²³ Za razliku od tog stava, Badiou kaže da “realni pluralitet jest onaj politika, dok je pluralitet mnijenja samo referent jedne posebne politike (parlamentarizam)” (2020, str. 28).

²⁴ Rodinovo shvaćanje demokracije na neki je način razmjerno blisko Rawlsovom (v. Matan, 2004; Paić, 2013, str. 35; 2005, str. 175; Rodin, 1995). Stabilnost demokratskog poretka potrebuje konsenzus oko načela pravednosti koja zahtijevaju jamstvo socijalnih prava. Metodološke postavke tih autora sugeriraju da takav konsenzus neće biti univerzalan, ali može biti većinski. Prema Rawlsu, dovoljno je da ga prihvaća velika većina građana, te stoga “ne pokušava uvjeriti nacista, bijelog supremacista, ili militantnog vjerskog fundamentalista u dobrobiti liberalne demokracije” (Matan, 2004, str. 129).

2.4. Tranzicijska demokracija

Čim se časopis *Politička misao* sustavnije otvorio liberalnim političkim promjenama 1989. godine, zabilježen je interes za istraživanje “valova demokratizacije”, što pripada istraživačkim obrascima šire shvaćene teorije tranzicije. Zvonko Posavec u članku “Demokratska ustavna država i totalitarna demokracija” (1989) pokreće analizu tih “valova”. Doduše, očito je da Posavec nije pisao pod utjecajem politoloških teorija tranzicije (koje uglavnom inzistiraju na liberalizaciji, demokratizaciji i konsolidaciji u kasnom dvadesetom stoljeću). Pišući o tri vala demokratizacije, identificira demokraciju u antičkoj Grčkoj, onu u “gradovima-državicama sjeverne Italije” i treći val koji započinje “s Američkom i Francuskom revolucijom” (*ibid.*, str. 13). Ustvari, krajem osamdesetih i u prvoj polovici devedesetih tranzitološki žanr, koji bi pojmovno odgovarao striktno politološkim obrascima, uglavnom je ostao rubni fenomen na stranicama *Političke misli*.²⁵

Prva shvaćanja procesa “tranzicije u demokraciju” upućivala su na to da njihovi autori pokazuju ozbiljnu rezervu prema onima (npr. Fukuyami) koji su intelektualno obilježili pad socijalizma i prijelaz u kapitalizam i demokraciju (Vorländer, 1997). Ti su prilozi ukazivali na dvije stvari. Prva je da pobjeda liberalizma 1989. ne bi trebala značiti obračun sa svakim socijalizmom, jer su se liberalizam i socijalizam od početka 19. stoljeća nadopunjavali (v. Zakošek, 1992; Vorländer, 1997). Drugo, pokazivali su jasnu svijest da demokracija koja nastaje na razvalinama socijalizma neće po svemu izgledati poput one u kasnom Hladnom ratu. Naime, već je tada bilo vidljivo da vodeće demokracije neće biti posebno zabrinute ako realno korištenje prava glasa ne bude masovno, iako će to znatno naškoditi njihovoj legitimnosti (Zakošek, 1992, str. 107). Tome procesu išla je na ruku činjenica da su nekadašnje zapadne demokracije već bile zahvaćene procesima koji će se nešto kasnije nazvati postdemokracijom. Problem je bio i u tome što je stara terminologija trebala “pratiti” nove probleme i procese koje je donijela globalizacija. Globalizacija je značila svojevrsno “komprimiranje” svijeta, nešto što politološki aparat nije odgovarajuće pokrивao, pa je vladala nemala zbrka (Vorländer, 1997, str. 16). Ti su se procesi tijekom devedesetih samo pojačavali, pa su se stvorile neobične političke kombinacije koje su se već tada nazivale populizmom. Demokracijama je, naime, bilo sve teže upravljati. Primjerice, procesi uznapredovale globalizacije u pojedinim su državama (primarno u Italiji) stvorili nove vrste političkih stranaka koje su ekonomsku snagu nekih pojedinaca (Berlusconi) neograničeno prenosili na političku scenu, prilagođavajući novom stilu politike i preferencije prosječnog birača (Bačić, 1998).

²⁵ Neovisno o tome, pokazat će se da će on postupno otvarati prostor ne samo specifičnom razumijevanju tadašnjih političkih procesa nego i mogućnosti šire promocije politologije u Hrvatskoj (v. Kursar i Matan, 2020, str. 126).

Iako se činilo da je tranzicija izrazito politološka tema, zapravo je Branko Horvat (1995) prvi ponudio njeno preciznije određenje. Taj ekonomist najprije ističe da ono što se uobičajeno naziva tranzicijom to ustvari nije. Inzistira na tome da je ono što se tada tako nazivalo zapravo “restauracija”. Naime, posrijedi je puki povratak na kapitalizam i parlamentarnu demokraciju koja je postojala prije nego što su je komunisti (partizani) 1945. ukinuli. Smatra da ta “restauracija” ne treba nove revolucije, pa promiče “konsenzusnu demokraciju” (smisao koji taj termin ima nije onaj koji mu pripisuje Rancière). Horvatova konsenzusna demokracija ne bi ostala na izbornoj dimenziji, nego bi nastojala poticati socijalna i ekonomska prava građana, što bi je jedino i moglo učiniti “punom demokracijom” (v. *ibid.*, str. 66).

Takva pomalo raspršena rasprava o demokraciji trajala je, u osnovi, tijekom cijeloga prvog (tranzicijskog) desetljeća. S njenom pojmovnom stabilizacijom zavladao je stav da nam treba “tranzicija prema ustavnoj demokraciji” (Bačić, 1998, str. 132). Osim toga, i Schumpeter²⁶ je došao na svoje, jer je njegova minimalistička teorija demokracije postala “službena” (Schumpeter, 1980; Merkel, 1999). Riječ je o takozvanoj minimalističkoj demokraciji koja je shvaćena kao osnova izborne demokracije i trebala je biti najbolje sredstvo kako bismo zaboravili socijalizam i njegovu demokraciju (v. Bačić, 1998, str. 126). Kielmansegg je s tim u vezi predložio i dodatni osigurač, tj. “demokratsku ustavnu državu” koja je pogodna jer ističe samo “konstitutivna sredstva, a ne svrhe” (1992, str. 8). Ona pomaže da se oslobodimo iluzije kako je suveren upravo narod, jer pravda i narodna volja često nisu – a, po svemu sudeći, i ne trebaju biti – usklađene (v. Bačić, 1998). Može se reći da su shvaćanja tranzicijske demokracije devedesetih godina neodvojiva od oslanjanja na liberalna prava i ustavna ograničenja kako bi se umanjio izravni utjecaj naroda kao političkog čimbenika. U tom se smislu najviše isticao njemački teoretičar Isensee, koji je teorijski promicao dekonstrukciju mita o narodu-ustavotvorcu (Isensee, 1998, str. 60).

Ipak, promjene u shvaćanju neumitno su nastupile jer su oni koji su pisali o prijelazu u demokraciju (ne uvijek u okviru striktno politološke teorije tranzicije) prepoznali da taj prijelaz treba čvršće odrednice svoje zaključne etape. Radilo se o postizanju stanja konsolidirane demokracije. Međutim, tome su se ispriječili nejasni kriteriji konsolidacije. Čak i oni koji su bili svojevrsni promotori žanra, primjerice Wolfgang Merkel (1999), nisu to osporavali. Kako bi se stvari metodologijski barem donekle dovele u red, Merkel se zauzeo za to da se pojam konsolidacije iznova definira jer bi, u razmjerno novim okolnostima, primarno trebao odgovoriti na pitanje što je demokratski poredak koji je stabilan, a istodobno i legitiman. Rješenje je vidio u tome da građani zapravo trebaju vjerovati kako njihova demokratska vlast i

²⁶ V. šire u Matan (2014).

pripadajuće institucije nemaju realnu konkurenciju i da će to s vremenom biti blagotvorno za demokraciju. Takav je stav generalno bio prihvaćen i među hrvatskim politolozima, koji su ukazivali na parametre stabilnosti, odnosno na važnost (razmjerno) neupitne legitimnosti demokratskog procesa (Čular, 2000).

Budući da tranzicija u Hrvatskoj nije ostvarivala posebno dobre rezultate, javila se teza da će se stanje popraviti samo ako se nanovo legitimira poveznica između demokracije i privatizacije, odnosno tržišta (v. Franičević, 2002). Svakako je, dakle, trebalo iznaći novi entuzijazam za konačnu provedbu tranzicijske demokracije. U drugom desetljeću tranzicijskog procesa u demokraciju trebalo je ustanoviti nove mehanizme koji bi taj proces ponovo učinili prihvatljivim za širu populaciju, ali ga i unaprijedili u smislu konačnog ishoda. Činilo se da je to moguće ako se potenciraju, primjerice, pravna država i građansko društvo. Takvo mišljenje započeo je Zakošek (1997), koji je sugerirao da je umjesto pre naglašavanja problema demokracije zapravo trebalo više isticati “tranziciju u pravnu državu” bez koje se, po njemu, otvara prostor za grabež u privatizaciji. Drugi autori, primjerice Maldini (2002), izlaz za posustalu (tranzicijsku) demokraciju vide u obnovi zanimanja za mogućnosti građanskog društva, što neumitno znači jačanje njegove kapitalističke komponente. Upravo snaženje navedenoga može pripomoći stvaranju takve demokratske političke forme koja se, po Maldiniju, ne bi mogla povezati s autoritarizmom. Budući da su poneki autori²⁷ tražili pretpostavke za konsolidaciju demokracije i duboko u trećem desetljeću od početka tranzicije, postalo je jasno da je njen konačni cilj “idilično stanje politike” (Rancière, 2015, str. 88). Ono bi se moglo postići jedino ako se otklone sve institucionalne greške države koja se muči u pronalaženju svog identiteta s kapitalizmom (na čemu inzistiraju preostali tranzitolozi). Međutim, kako konsolidirana demokracija nije (i ne može biti) na vidiku, imamo ustvari konsolidiranu tranzitologiju koja vječno “rentira” “suzbijajući ono krivo, na kojem inzistira konsenzualno društvo [...], [što] je istovjetno njegovoj apsolutizaciji” (*ibid.*, str. 105).

2.5. Postdemokracija: otpori, kritike i ambivalencija

Do tzv. Velike recesije 2008. teorijski prilozi u časopisu *Politička misao* nisu previše kritički komentirali osnovni oblik suvremene demokracije jer je prevladavao stav da njen optimalni standard tek treba dostići. Po svemu sudeći, ta je kriza potaknula pojavu kritičnijih priloga, koji su pretpostavljali da se liberalna demokracija preobrazila u nešto što ne odgovara njenom idealu. U literaturi se nastali oblik obično naziva postdemokracija. Postdemokracija je oblik (liberalne) demokracije koji je “odstranio pojavnost, krivi zbroj i spor iz naroda” pa je stoga riječ o “pukoj igri

²⁷ O tome vidi u Kursar i Matan (2020, str. 138).

državnih ustroja, energetske sklopova i društvenih interesa” (*ibid.*, str. 93). Kao što znamo, kriza je globalno ugrozila tu (postdemokratsku) kolotečinu.

Posljedično se i u Hrvatskoj nisu samo poremetili važeći pojmovni obrasci (tranzicijske demokracije), nego su se zbila i konkretna politička gibanja koja su dijelom prelazila u neočekivane oblike (političkog) subjektiviranja. Kako su naglasili Kulenović i Petković (2016), politički proces je u tom razdoblju hrvatske politike iznjedrio “studentske prosvjede, blokiranje cesta od strane poljoprivrednika i sindikalne demonstracije”, ali se sva ta energija nije “pragmatično prikupila u jedinstvenu trajnu frontu dovoljno jakog izvaninstitucionalnog pritiska koji bi mogao prisiliti” vladajući HDZ (tj. premijerku Jadranku Kosor) da se izloži prijevremenim parlamentarnim izborima (*ibid.*, str. 126). Čini se da su tzv. studentske blokade (u proljeće i kasnu jesen 2009.) kao politički događaji izravno potakli akademsku zajednicu da iznova razmotri smisao demokracije.²⁸ Budući da je konvencionalni politički jezik liberalne demokracije smatrala represivnim, studentska pobuna iznjedrila je razmjerno novi politički jezik i formate djelovanja (primjerice plenumi, blokade, direktno djelovanje...).²⁹ Neki politolozi (Kurelić) brzo su prepoznali da je tu posrijedi nešto više od borbe za ukidanje školarina u visokom školstvu: “Valja istaći da se iz *on-line* dokumenata koje je proizvela blokada Filozofskog nije mogao steći dojam da je glavni cilj akcije direktnodemokratsko podriivanje hrvatske tranzicijske države, ali očigledno je protest nadrastao prvobitni zahtjev, a plenum postao više od diskutirajuće zajednice studenata zainteresiranih za pravedno financiranje visokog obrazovanja. Od kritike ‘komercijalizacije obrazovanja’ [...], smanjivanj[a] proračunskih sredstava za visoko obrazovanje, došlo se do kritike ‘neoliberalne demokracije’” (Kurelić, 2011, str. 174). U stvari, Kurelić generalno polazi od pretpostavke da, premda neoliberalni poredak nije ostvarenje ideala demokracije, ne treba odbacivati liberalnu demokraciju kao takvu i ustrajno polemizira s takvim nastojanjima.

Osim dvojbi koje su zahvatile demokracije u nacijama-državama i zbog kojih su se javile radikalno-demokratske pobune, pojačala se kritika Europske unije glede tzv. demokratskog deficita. Grubiša (2012) je bio među onima koji ukazuju na to da naglašavanje demokratskog deficita EU-a ne smije zanemariti demokratski deficit u

²⁸ Iako su primjetni različiti teorijsko-politički utjecaji, studenti su najprije htjeli reći da se u demokraciji “mjesto vlasti” ne može (trajno) prisvojiti (Lefort, 1993; v. Kursar i Matan, 2022, str. 176-177). Demokracija se “instituiira i održava zahvaljujući rastakanju temelja svake izvjesnosti” (Lefort, *ibid.*, str. 188). Lalović, međutim, upozorava da Lefortova teorija ima toliko poklonika da joj prijete trivijalizacija (2011, str. 201).

²⁹ Vidi detaljnije o tome u Kursar i Matan (2022), koji to drže elementom lijeve politizacije koja, međutim, delegitimiranjem jedne (liberalne) vrste konsenzusne demokracije zapravo teži “uspostavi neke vrste (platonističkog) *arché*” za plenumsku kao drugu vrstu (konsenzusne) demokracije (*ibid.*, str. 179).

njenim državama članicama. Moguće rješenje nalazi u Lisabonskom ugovoru, koji predviđa “da svaki građanin ima pravo sudjelovati (participirati) u demokratskom životu Unije, a odluke moraju biti donesene što otvorenije i što bliže građanima – u skladu s načelom supsidijarnosti” (*ibid.*, str. 58). Međutim, ne preostaje mu ništa drugo do konstatacija: “U Lisabonskom ugovoru očito nedostaje konkretizacija načina prevladavanja demokratskog deficita uvođenjem neposredne demokracije” (*ibid.*, str. 59). Rješenje vidi u “jač[em] položaj[u] građanske inicijative, proširenj[u] prava na zakonodavnu inicijativu i na druge institucije Europske unije kao što je to parlament te, na kraju, uvođenj[u] zakonodavnog referenduma” (*ibid.*). Time bi se Europska unija kao “višerazinska demokracija mogla [...] zaokružiti kao demokratska konstitucionalizacija na više razina” (*ibid.*). Grubiša drži kako bi tako nešto moglo “unijeti nepredvidljivost i demokratsku razbarušenost u život Europske unije, jer je jedna od najvećih odlika demokracije upravo njezina neizvjesnost” (*ibid.*, str. 60). Međutim, tome treba prethoditi ostvarenje onog što bi se, kako smo vidjeli u odsječku o tranzicijskoj demokraciji, moglo smatrati “idiličnim stanjem politike” (Rancière): “[...] da države članice budu dovršene, [...] konsolidirane demokratske *politeje* u kojima je demokratska patologija [...] svedena na minimum” (*ibid.*).

Skupina modernistički orijentiranih povjesničara političkih ideja s FPZG-a isto se tako našla pozvanom da ostane “na razini zahtjeva i izazova demokracije na početku XXI. stoljeća” (Lalović, 2012, str. 87). Lalović je u tom smislu odlučio istražiti teorijsko susretanje Arendt i Rousseaua. Upozorava kako Arendt čita Rousseauovu “općenitu volju” kao “volju za jedinstvom i jednodušnošću”, što onda neizbježno računa na supostojanje neprijatelja nacije koja je izrazila takvu volju (*ibid.*, str. 80). Neprijatelj se zapravo nalazi u samom građaninu, odnosno posrijedi je njegov partikularni interes. Lalović smatra da je Arendt stvorila takvo shvaćanje općenite volje (i volje svih) “zato što previđa da se obje iskazuju u zakonu” (*ibid.*, str. 83). Osim što je u viđenju općenite volje bliža fiziokratskoj inačici nego Rousseauovoj, ona se upušta u kritiku teorije suverenosti, odnosno “opresije volje”, jer suverenost i sloboda za nju nisu povezive. Lalović je mišljenja da se ona pritom previše oslanja na Schmitta, čije “poimanje suverenosti [...] nema baš nikakve veze s Rousseauovom političkom teorijom” (*ibid.*, str. 86). Kako bi se barem dijelom odgovorilo na potrebu “oblikovanja političkoga” koju naglašava, Lalović tvrdi da treba iskoristiti mogućnost koju Arendt otvara svojim određenjem moći i sile/nasilja. Time bi se, izgleda, obogatilo Rousseauovo shvaćanje suverena i vlade. Naime, suveren ne bi više bio reduciran na (općenitu) volju, nego bi uključivao i moć, a vlada bi bila “utjelovljenje sile i posebne volje” (*ibid.*, str. 87).

Kad je posrijedi potreba “oblikovanja političkog”, daljnji je pokušaj išao u smjeru čitanja Hobbesa (i) kao svojevrsnog teoretičara demokracije, što baš i nije prva asocijacija na njega u teorijsko-političkoj literaturi. Tako Ribarević kaže da iako Hobbes nedvojbeno promiče monarhiju, ostali državni oblici nisu diskvalifici-

rani zato što je “život u svakoj državi, pa tako i u demokraciji, bolji od života u prirodnom stanju” (2012, str. 94). Stoga se nadaje da su, “unatoč nekim prednostima monarhije, sva tri oblika države jednakopravna” (*ibid.*). Sljedeće je pitanje koliko su monarhija i aristokracija kao državni oblici zapravo povezani s demokracijom. Ribarević pokazuje da Hobbes (u *Levijatanu*) teorijom autorizacije državu misli kao “rezultat predstavnštva” (ona nastaje tek kad se “društvenim sporazumom uspostavi predstavnički odnos između suverena i državljana”, *ibid.*, str. 95). Ipak, oni koji začinju suverenu vlast ne mogu nadzirati one koji ih predstavljaju. Oni, naime, nisu građani, nego puki podanici. Međutim, Ribarević tu upućuje na Hobbesovu *istinsku slobodu podanika*, na osnovi koje oni imaju “pravo na otpor”, odnosno “pravo zaštite vlastitog života od izravne opasnosti, neovisno o njezinu izvoru” (*ibid.*, str. 97). To pravo može značiti, pod određenim okolnostima, i pravo na pobunu. Iako suveren nije pravno skučen, ipak se u toj situaciji odnosi drukčije, što Hobbes podupire uvođenjem učenja o dužnostima suverena: “[...] suveren ne može sebi dopustiti da nad podanicima vlada kao nad pasivnim objektima svoje vlasti” (*ibid.*, str. 98). Ribarević zaključno kaže kako Hobbesova znanost o politici ostaje ambivalentna glede demokracije. Moguće je da demokratski elementi pretežu, jer njegov suveren vlada “kao da” je “pravno obvezan građanima”, iz čega se može izvesti da on u “subjektivnosti svojih slobodnih podanika kao državljana prepoznaje temelj svoje vlasti o kojemu neprestano faktički ovisi” (*ibid.*, str. 100).

Domagoj Vujeva (2012) okreće se Hegelu, sljedećem velikanu moderne političke misli, kako bi ponudio odgovor na ono što se naziva kriza (predstavničke) demokracije. Pokazuje kako je Hegel nesklon neposrednoj demokraciji jer ona ne uvažava pluralizam interesa, koji je važno obilježje građanskog društva. S druge strane, predstavnička je demokracija manjkava jer isti taj pluralizam potiskuje, a “političko zajedništvo konstituira u apstrakciji od socijalnog statusa pojedinca” (*ibid.*, str. 171). Možda je i najvažnije reći da, po njemu, predstavnička demokracija nije pretjerano uspješna u onome što naširoko promiče (da građani imaju što reći u procesu odlučivanja, odnosno da su barem dio vlasti). Vujeva pokazuje da u Hegelovom “staleško-korporativnom” shvaćanju prednost zadobiva zastupanje temeljnih interesa koji tvore društvo i mogućnost da pojedinci nepatvoreno sudjeluju u vlasti, i to tako što im prisutnost u (staleškoj) skupštini osiguravaju korporacije. Otud je ta skupština, pored monarha i vlade, također uključena u zastupništvo, i to kao predstavnička instancija “čija je uloga posredovanje između najviše državne vlasti i naroda” (*ibid.*, str. 180). Hegel se zapravo uzda u *identitetsko predstavnštvo* po kojem je “određenom dijelu zajednice ustavnim pravilima priznato pravo predstavljanja cjeline snagom identiteta” (*ibid.*, str. 174). Međutim, Vujeva ne pledira da se u pokušaju da se riješi kriza predstavnštva moderne države obratimo “bez ostatka” Hegelu. Poziva da se ustvari ponešto udaljimo od modernog pojma predstavnštva jer ne odgovara “prirodi moderne, postrevolucionarne države” (*ibid.*, str. 183).

Naime, njena se “politička sfera ne uspostavlja samo u razlici spram pretpolitičkih krugova, nego u diferenciranom identitetu s njima” (*ibid.*). To nam pokazuje da bi Hegelovo učenje ipak moglo pomoći da drukčije shvatimo predstavništvo i tako stvorimo neke pretpostavke za “institucionalno djelovanje ‘odozdo’” (*ibid.*).

Osim spomenutih autora, koji u potrazi za smislom demokracije idu do nedovoljno znanih zakutaka djela modernih klasika, *Politička misao* otvorila se i za autore “osjetljive” na (bio)politička mišljenja.³⁰ Jedan od njih je Marijan Krivak (2010), koji raščlanjuje odnos zajednice i demokracije kod Roberta Esposita (izvođeci dijelom i druge autore, npr. Nancyja). Krivak ukazuje, preko Esposita, da se “moderna demokracija” udaljila od zajednice i stoga možemo govoriti o “imunizaciji”. Naime, liberalna demokracija traži sigurnost u “ozračju straha i stalne prijetnje” (*ibid.*, str. 128). Stoga se bivanje (zajedno) ili *communitas* potiskuje sveopćom institucionalizacijom (demokracije) u obračunu s čovjekom kao “biće[m] nedostatka” koje obitava u “sferi rascjepkanih individualnosti”. Međutim, ni “mogućnosti samo-imunizacije” nisu vječne, pa se javlja “neutaživa žudnja za onim što nudi *communitas*” (*ibid.*, str. 130). Krivak, po svemu, nema ništa protiv da takva “žudnja” u kontekstu, recimo, tzv. Velike recesije dovede do “povratka onog zajedničkog” kome prethodi “slabljenje privatnog vlasništva”. Sve to bi, recimo, vodilo u “ekonomiju baziranu na neproizvodnim troškovima i na [...] daru” koji “nikome ne može pripasti” (kao “odsutni dar”) (*ibid.*, str. 130, 119).³¹

Baveći se kasnim Derridom, Paić (2013) daje dodatni poticaj propitivanju (ideje) demokracije. U fokusu mu je njegova “nadolazeća demokracija”: “Događaj nadolazeće demokracije postaje beskrajno i bezuvjetno nužan kao mogućnost onog ne-mogućega, a ne kao utopija” (*ibid.*, str. 26). Derridino je zanimanje za političko, prema Paiću, nastojanje da se “bit čovjeka” izbavi iz pošasti neoliberalizma te onoga što se obično naziva “gubitak realnog”, i to događajem koji označava “nadolazeću zajednicu”. Kako Paić izvodi ideju nadolazeće demokracije? Prvo, pokazuje da “utemeljenja” (priroda, teleologija...) za Derridu nemaju previše smisla. Poveznica sa Schmittom, naravno, postoji, ali i temeljne razlike, jer se Derrida uzda u politiku koja bi promicala prijateljstvo. Ona “nema alternativu”, pa ne možemo očekivati (i) njenu dekonstrukciju. Stoga ideje koje su krasile modernizam (sloboda, bratstvo i jednakost) proširuje uvodeći pravednost. Drugo, sekularnost tako mišljenog poretka

³⁰ Paić je, po svemu sudeći, najviše pisao o tome: “Biopolitika otpočinje kao moderna artikulacija moći suverene države da vlada svojim državljanima ulazeći u ‘njihove živote’. Ona je politička moć nadzora nad životom kao prirodom, kulturom i simboličkim poretkom vrijednosti. Granice su ljudske slobode istodobno i istinske granice biopolitičke produkcije života u suvremenim političkim porecima” (2009, str. 10).

³¹ Krivak još kaže: “Ideja *communitas* upravo je ona koja preko *munusa* (dara) očituje tu izvornu otvorenost i eksteriorizaciju egzistencije!” (2010, str. 130).

u osnovi je zajamčena jer je “bez utemeljenja u bilo kojim metafizičkim idejama Zapada” (*ibid.*, str. 37). To svakako pogoni “nadolazeću demokraciju”. Kako odgovoriti na pitanje o subjektu politike? Na osnovi onoga što kontroverzno naziva “mesijanstvo bez Mesije”, Derrida, htio ne-htio, ne može vidjeti subjekt drukčije nego kao “krhk[og] subjekt[a] obrata postojećega” (za razliku od robusnih političkih subjekata moderne) (*ibid.*, str. 38). Paić nas nadalje podsjeća da Derrida uvida da demokracija teži dekonstrukciji iz same sebe. To je objava raspuštanja onoga što je u shvaćanjima demokracije bilo aktualno kao nedovoljna otvorenost (po raznim osnovama) tijekom povijesti. Razrješujući te nedovoljnosti, idemo ususret nadolazećem događaju (demokracije). Pritom samo političko više nije, s obzirom na trendove (dehumanizacije) na tzv. kraju politike, stvar nekog posebnog političkog obilježavanja nadolazeće demokracije. Paić kaže da je posrijedi nešto drugo, važnije: “To je pitanje smisla čovjeka u doba njegove svodljivosti na stvari, funkcije i strukture jednog ne više povjerljivoga svijeta. O biti političkoga *možda* ovisi čak i sudbina Zemlje” (*ibid.*, str. 44).

Naposlijetku Kurelić (2009), raspravljajući o problemu (globalnog) logora i njegova *telosa*, zapravo traži odgovor na pitanje o stanju i sudbini liberalne demokracije. U središtu su mu pozornosti Arendt i Agamben, koji je sve to zaoštrio tvrdeći da “logor nije institucija koja pripada isključivo poraženim totalitarnim režimima, nego ‘matrica političkog prostora’ u kojoj *mi* živimo” (*ibid.*, str. 145). Sa stajališta mog teksta ključno je to što Kurelić kritizira Agambena zbog toga što nam njegov “suveren ne kaže kako ići onkraj logora kao globalnog *nomosa* drukčije doli misliti politiku na novi način. On zapada u polito-ontologiju kad god se suoči s *policy* preporukom” (*ibid.*, str. 155). Taj problem Kurelić naglašava i u drugim svojim tekstovima tvrdeći kako Agamben “ne može pozvati na ostvarivanje nekog novog svijeta jer mu se u krizi ovog još nije ukazao, pa tako insistira na [...] čišćenju terena za politiku i civilizaciju koje tek treba smisliti” (2009a, str. 16). Međutim, kako se iz (globalnog) izvanrednog stanja može izići samo revolucijom, odmah se otvara pitanje: “Zbog čega se Agamben libi reći da je čisto nasilje pretpostavka za stvaranje svijeta u kojemu bi politika bila onkraj predatorske države?” (*ibid.*). Kurelić nudi nedvosmislen odgovor. Nalazi da Agamben ne zna koja bi politička “forma” trebala nastati i stoga zaključuje: “Iako bi želio biti glasnik nove epohe, Agamben zna da je, po svojim vlastitim pretpostavkama, tek misaoni su-pogrebnik stare” (*ibid.*).³²

³² U svojoj skepsi prema svakom radikalizmu Kurelić nalazi potporu u Arendt i ustanovljava da su, primjerice, Žižekove ideje zapravo totalitarne, posebice kad je riječ o “voluntarizmu koji je pogonjen bijesom masa” (2013, str. 214). Podsjeća da su za Arendt u *On Revolution* “izgubljeno blago revolucije oblici samoorganizacije naroda, savjeti, kvartovi, sekcije i sovjeti koji se nikad nisu institucionalizirali na bilo kakav održiv način” (*ibid.*). Njegov je ključni stav da su “ti oblici temeljni zato što građani koji koriste političku slobodu ne postaju rulja ni masa” (*ibid.*). Stoga zaključuje kako nas “ne bi trebao zabrinjavati rastrubljeni demokratski deficit EU-a, nego opasniji politički deficit njenih država članica” (*ibid.*).

Zaključak

U tekstu se nastojalo pokazati kako se demokracija shvaćala tijekom dugog vijeka *Političke misli*. Ideja teksta bila je da se ustanovi ima li smisla isticati konsenzus kao osnovnu poveznicu shvaćanja i prakse samoupravne i liberalne demokracije. Pokazalo se da su obje htjele svesti politiku na društvene odnose (stvaranjem “zajednice rada”, odnosno svođenjem demokracije “na način [...] bivanja društva”, Rancière, 2015, str. 90). Vidjeli smo da postoji još jedna nesporna poveznica. Naime, obje su demokracije svojim mehanizmima selekcije interesa stvarale više-manje restriktivnu političku zajednicu koja je (teoretski) odgovarala njihovu teorijsko-političkom programu. Sve ono što je stajalo na putu “pluralizmu samoupravnih interesa” ili pluralitetu (mnijenja) bilo je ili biva izloženo onom što Badiou naziva “negacija negacije” jer je ugroženo dobro, tj. zajednica. Kako je povijest pokazala, samoupravna demokracija nije bila dovoljno fleksibilan i učinkovit program, te stoga nije ostvarila svoj cilj da bude “posljednji politički oblik”. Kako smo vidjeli, različita tumačenja liberalne demokracije (tranzicijske, globalističke i postmoderne) nakon 1989. pa do krize 2008. karakterizirao je zapravo isti taj stav/cilj. Doduše, s manjim odstupanjima, koja u konačnici ništa ne mijenjaju.

Nakon te krize interpretacije su se umnogome izmijenile jer se preobrazilo (globalno i nacionalno) političko okružje. Otad je većina autora, spoznajući navade postdemokracije, nastojala kritički “relaksirati” svoj odnos prema liberalnoj demokraciji, ali i tražiti njen novi/stari/izvorni smisao, doprinoseći tako “oblikovanju političkoga”. Izvorišta “izvjesnosti” nalazila su se uglavnom kod klasika (Hobbes, Hegel, Rousseau...), na temelju kojih se raspon mogućih (novih) rješenja protezao od, primjerice, “staleško-korporativne” preobrazbe predstavnštva (Hegel) do, recimo, “republike savjeta” (Arendt), koja je bila neizravno ponuđena. U osnovi je prevladao ambivalentan stav glede njihovih mogućnosti. Postmoderniji “formati” i autori (Agamben, Derrida, Esposito...) nisu ostali neprimijećeni. Naprotiv, privukli su i kritike koje su nastojale pokazati da su (pre)blizu promicanja (ponešto mističnih) revolucionarnih gibanja (“u nadolasku”), deficitarnih kad su u pitanju održivi *policy* aspekti. Na to je politička znanost – ne samo liberalna nego i kritička – sve osjetljivija, te je distanca očekivana iako se tako, čini se, zadržavaju elementi postojećeg “konsenzusa” kao ono što je “objektivno” ili realistično.

Na kraju valja reći da su svi izgledi da ni liberalna demokracija neće biti “posljednji politički oblik” (iako je to i njen cilj), ali to nas ne treba posebno brinuti. Na stranicama *Političke misli* nastavit će se pisati i o sljedećem političkom obliku, koji će, po svemu sudeći, ponuditi isti osjećaj kako je posljednji i najbolji.

LITERATURA

- Arbatova, N. (2002) "Globalisation and Democracy", *Politička misao*, 39 (5), str. 161-121.
- Babić, I. (1970) "Demokracija kao tema sporova između Lenjina i Rose Luxemburg", *Politička misao*, 7 (2), str. 253-258.
- Bačić, A. (1998) "Ustavna demokracija između majoritarizma i konstitucionalizma", *Politička misao*, 35 (3), str. 121-136.
- Badiou, A. (2020) *Kratki pregled metapolitike*. Zagreb: Biblioteka Politička misao.
- Becker, W. (1995) "Razmišljanje o toleranciji", *Politička misao*, 32 (3), str. 126-140.
- Blažević, R. (1995) "Legitimacijska kriza postsocijalističkih poredaka", *Politička misao*, 32 (3), str. 56-63.
- Bolčić, S. (1983) "Interesi i (ne)mogućnosti zajednice po radu", *Politička misao*, 20 (1), str. 55-58.
- Cvijanović, H. (2004) "Agonistična demokracija i primat političkoga", *Politička misao*, 41 (1), str. 11-21.
- Čular, G. (2000) "Political Development in Croatia 1990-2000: Fast Transition – Postponed Consolidation", *Croatian Political Science Review*, 37 (5), str. 30-46.
- Đorđević, J. (1964) "Neka pitanja ostvarivanja i razvitka socijalističke demokratije", *Politička misao*, 1 (2), str. 153-182.
- Franičević, V. (2002) "Politička i moralna ekonomija u prvom desetljeću tranzicije u Hrvatskoj", *Politička misao*, 39 (1), str. 3-34.
- Fukuyama, F. (1994) *Kraj povijesti i posljednji čovjek*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- Gligorov, V. (2002) "Freedom and Globalisation", *Politička misao*, 39 (5), str. 58-75.
- Grubiša, D. (2012) "Konstitucionalizacija demokracije u EU-u: demokratski deficiti i poteškoće prevladavanja političke alijenacije", *Politička misao*, 49 (1), str. 41-63.
- Horvat, B. (1995) "Opozicija i konsenzualna demokracija", *Politička misao*, 32 (3), str. 64-71.
- Isensee, J. (1998) "Ustavotvorna moć naroda – demokratski mit", *Politička misao*, 35 (3), str. 17-28.
- Jantol, T. (1983) "Konstitucija rada – temelj samoupravne demokracije", *Politička misao*, 20 (1), str. 27-34.
- Kasapović, M. (1985) "'Radno društvo' u jugoslavenskoj koncepciji samoupravljanja", *Politička misao*, 22 (4), str. 57-68.
- Kasapović, M. (1989) "Socijalizam kao 'radno društvo'", *Politička misao*, 26 (4), str. 3-20.
- Kielmansegg, P. (1992) "Demokratski ideal i povijesno iskustvo", *Politička misao*, 29 (4), str. 4-10.

- Krivak, M. (2010) "U potrazi za zajednicom. Neke filozofske elaboracije (bio)političke teorije", *Politička misao*, 47 (3), str. 117-137.
- Kulenović, E. (2007) "Book Review 'Mirjana Kasapović (ed.), *Izlazak iz množine? Stanje hrvatske političke znanosti*'", *Croatian Political Science Review*, 44 (5), str. 203-211.
- Kulenović, E. i Petković, K. (2016) "The Croatian Princes. Power, Politics and Vision (1990-2011)", *Politička misao*, 53 (4), str. 105-131.
- Kurelić, Z. (2002) "Tillyjevo upozorenje", *Politička misao*, 39 (2), str. 116-122.
- Kurelić, Z. (2009) "Telos of the Camp", *Politička misao*, 46 (3), str. 141-156.
- Kurelić, Z. (2009a) "Globalni logor", *Politička misao*, 46 (4), str. 9-17.
- Kurelić, Z. (2011) "Socijalna pravda i 'blokada'", *Politička misao*, 48 (1), str. 171-185.
- Kurelić, Z. (2013) "The Shepherd Borat", *Croatian Political Science Review*, 50 (5), str. 204-216.
- Kursar, T. i Jelušić, A. (2022) "Pikettyjevo shvaćanje ideologije i implikacije 'pasivne revolucije'", *Socijalna ekologija*, 31 (1), str. 49-66.
- Kursar, T. i Matan A. (2020) "Život tranzitologije u hrvatskoj politologiji: rancièreovski pristup", *Anali Hrvatskog politološkog društva*, 17 (1), str. 123-145.
- Kursar, T. i Matan, A. (2021) "Politika i istina ili što je sve doživjelo kraj 1989?" u Krstić, A. (ur.) *Građani u doba dezinformacija*. Beograd: Udruženje za političke nauke Srbije i Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka, str. 155-168.
- Kursar, T. i Matan, A. (2022) "Forms of Politicization in Croatia: a Road to a Consensus Democracy" u Wiesner, C., Smilova, R. i Schmidt-Gleim, M. (ur.) *Democracy in Stormy Times: Democratic crisis revisited*. Baden-Baden: Nomos, str. 173-190.
- Lalović, D. (1979) "Poredak slobode. Rousseauovsko shvaćanje demokratske političke zajednice", *Politička misao*, 16 (1), str. 3-31.
- Lalović, D. (2000) "O totalitarnim značajkama hrvatske države (1990.-1999.)", *Politička misao*, 37 (1), str. 188-204.
- Lalović, D. (2001) "Hrvatska Druga republika i njene državotvorne kušnje", *Politička misao*, 38 (1), str. 12-25.
- Lalović, D. (2011) "Maître-penseur Claude Lefort (1924-2010)", *Politička misao*, 48 (3), str. 199-209.
- Lalović, D. (2012) "Demokracija u republikanskom ključu: Hannah Arendt *versus* Jean-Jacques Rousseau", *Politička misao*, 49 (1), str. 77-89.
- Lalović, D. (2012a) "'Politička razlika' kao temeljni spoznajni izazov političke teorije (o pojmovnom razlikovanju politike i političkog)", *Politička misao*, 49 (1), str. 171-183.
- Lefort, C. (1993) "Pitanje demokracije", *Politička misao*, 30 (3), str. 180-189.
- Ludz, P. (1966) "Pojam 'demokratske diktature' u političkoj filozofiji Georga Lukacza", *Politička misao*, 3 (3), str. 141-161.

- Maldini, P. (2002) "Građansko društvo i demokracija u tranzicijskim društvima", *Politička misao*, 39 (4), str. 129-145.
- Matan, A. (2004) "A Well-Ordered Society as a Democratic Community: Alternative Readings of Rawls's Political Theory", *Politička misao*, 41 (5), str. 123-133.
- Matan, A. (2014) "Pojmovne borbe za demokraciju" u Kursar, T. i Matan, A. (ur.) *Demokracija u 21. stoljeću?*. Zagreb: Fakultet političkih znanosti, str. 75-94.
- Merkel, W. (1999) "Teorije transformacije: demokratska konsolidacija postautoritarnih društava", *Politička misao*, 36 (3), str. 121-150.
- Mirić, J. (1978) "Interesi i političko organiziranje socijalističkog samoupravljanja", *Politička misao*, 15 (1), str. 14-31.
- Mirić, J. (1983) "Društveni autoritet rada – šansa za demokraciju", *Politička misao*, 20 (1), str. 73-77.
- Mirić, J. (1993) "Liberalna i pluralistička demokracija", *Politička misao*, 30 (3), str. 71-83.
- Mirić, J. (1994) "Univerzalnost i aktualnost jeffersonovske demokracije", *Politička misao*, 31 (2), str. 88-93.
- Paić, Ž. (2005) "Davor Rodin: Predznaci postmoderne", *Politička misao*, 42 (3), str. 173-184.
- Paić, Ž. (2009) "Preobrazbe biopolitike", *Politička misao*, 46 (1), str. 7-27.
- Paić, Ž. (2013) "Zajednica bez uvjeta: o dekonstrukciji subjekta moderne politike", *Politička misao*, 50 (4), str. 20-47.
- Pažanin, A. (1984) "Država i demokracija", *Politička misao*, 21 (1-2), str. 3-19.
- Pažanin, A. (1985) "Politika i demokracija u doba tehnike", *Politička misao*, 22 (3), str. 7-18.
- Posavec, Z. (1979) "Teškoće oko utemeljenja političkih znanosti", *Naše teme*, 23 (4), str. 854-859.
- Posavec, Z. (1984) "Važnost i granica kategorije posebnosti za modernu političku teoriju", *Politička misao* 21 (4), str. 47-52.
- Posavec, Z. (1986) "Politika i socijalizam", *Politička misao*, 23 (4), str. 14-23.
- Posavec, Z. (1989) "Demokratska ustavna država i totalitarna demokracija", *Politička misao*, 26 (2), str. 13-19.
- Posavec, Z. (1989a) "Pad vrijednosti demokracije u Aristotelovoj *Politici*", *Politička misao*, 26 (3), str. 100-103.
- Posavec, Z. (1992) "Shvaćanje demokracije u razvitku Jugoslavije 1918–1980", *Politička misao*, 29 (4), str. 11-18.
- Posavec, Z. (1994) "Thomas Jefferson: neke karakteristike američkog načina političkog mišljenja", *Politička misao*, 31 (2), str. 70-76.

- Posavec, Z. (1995) "Parlamentarna opozicija", *Politička misao*, 32 (3-4), str. 5-10.
- Prpić, I. (1974) "Industrijska demokracija Karla Korschera", *Politička misao*, 11 (1-2), str. 115-123.
- Prpić, I. (1995) "Paradoks opozicije", *Politička misao*, 32 (3), str. 11-20.
- Prpić, I. (2002) "Globalization and Democracy: Introduction", *Politička misao*, 39 (5), str. 3-5.
- Puhovski, Ž. (1979) "Demokracija i revolucija. Rekonstrukcijske teze o Rousseauovskoj filozofiji politike", *Politička misao*, 16 (1), str. 154-157.
- Rancière, J. (2012) *Na rubovima političkog*. Beograd: Fedon.
- Rancière, J. (2015) *Nesuglasnost. Politika i filozofija*. Zagreb: Biblioteka Politička misao.
- Ravlić, S. (1998) "Millova teorija liberalne demokracije", *Politička misao*, 35 (4), str. 145-162.
- Ravlić, S. (2000) "Pluralizam i participacija: demokratska teorija R. A. Dahla", *Politička misao*, 37 (1), str. 84-98.
- Redakcija (1989) "Uvodnik uz novu seriju časopisa *Politička misao*", *Politička misao*, 26 (3), str. 3-5.
- Regent, N. (2002) "Popper i atenska demokracija", *Politička misao*, 39 (3), str. 20-41.
- Ribarević, L. (2012) "Narod je kralj i kralj je narod: Hobbesovo suočavanje s demokracijom", *Politička misao*, 49 (1), str. 90-101.
- Rodin, D. (1990) "O politizaciji i depolitizaciji", *Politička misao*, 27 (2), str. 155-159.
- Rodin, D. (1990a) "Četiri moćna protivnika pluralističke liberalne demokracije", *Politička misao*, 27 (3), str. 121-127.
- Rodin, D. (1991) "Depolitizacija kao sporno sredstvo obrane liberalne demokracije ili njena semantička i logička legitimacija", *Politička misao*, 28 (3), str. 9-19.
- Rodin, D. (1992) "Liberalna demokracija i rat", *Politička misao*, 29 (4), str. 88-100.
- Rodin, D. (1993) "Znanstvena transkripcija parlamentarizma", *Politička misao*, 30 (4), str. 105-117.
- Rodin, D. (1995) "Liberalizam i komunitarizam: dvije korekcije suvremene demokracije", *Politička misao*, 32 (1), str. 20-31.
- Rodin, D. (1998) "Razlikovanja u pojmovima prava i ustava", *Politička misao*, 35 (3), str. 29-45.
- Rodin, D. (2006) "Demokracija nije ni vladavina naroda, niti vladanje narodom?", *Politička misao*, 43 (3), str. 3-18.
- Rodin, D. (2007) "Liberalizam i republikanizam: dvije nedemokratske i nepolitičke ideološke opcije", *Politička misao*, 44 (4), str. 3-16.
- Schumpeter, J. (1980) *Kapitalizam, socijalizam i demokracija*. Zagreb: Globus.

- Smailagić, N. (1970) "Samoupravljačka demokracija i politička kultura", *Politička misao*, 7 (1), str. 47-56.
- Tomac, Z. (1985) "Raskršća delegatskog sistema", *Politička misao*, 22 (4), str. 31-47.
- Vacca, G. (1970) "Država i revolucija – Demokracija i socijalizam", *Politička misao*, 7 (2), str. 269-273.
- Vasović, V. (1983) "Pokušaj autentičnog tumačenja i zasnivanja samoupravne demokracije", *Politička misao*, 20 (1), str. 35-40.
- Vorländer, H. (1997) "Što na okupu drži liberalnu demokraciju?", *Politička misao*, 34 (4), str. 14-30.
- Vujeva, D. (2012) "Hegelova teorija političkog predstavnništva", *Politička misao*, 49 (3), str. 163-188.
- Weede, E. (1992) "Demokracija i kapitalizam", *Politička misao*, 29 (4), str. 109-115.
- Zakošek, N. (1991) "Ideološki diskurs krize", *Politička misao*, 28 (2), str. 58-64.
- Zakošek, N. (1992) "Demokracija i socijalizam između komplementarnosti i kontradikcije", *Politička misao*, 29 (4), str. 101-108.
- Zakošek, N. (1995) "Nacija i opozicija. Problem modernizacije hrvatske nacije", *Politička misao*, 32 (3), str. 83-92.
- Zakošek, N. (1997) "Pravna država i demokracija u postsocijalizmu", *Politička misao*, 34 (4), str. 78-85.

Tonči Kursar

THE CONCEPT OF DEMOCRACY IN THE *CROATIAN POLITICAL SCIENCE REVIEW* JOURNAL: CONSENSUS AS A LINK BETWEEN SELF-MANAGEMENT AND LIBERAL DEMOCRACY

Summary

The author considers the concept of democracy in the articles published in the journal *Politička misao* (*Political Thought*). It seems that there are two fundamental concepts of democracy that have been analysed in the journal in almost sixty years of its activity: self-management democracy and liberal democracy. The author also takes into account different versions of liberal democracy which have been presented in the articles. Both main concepts of democracy are not treated as structurally different, but as quite similar. Namely, they share the idea that history should end with them, or that they are 'the last political forms' (Đorđević). Both have been developed as a kind of consensus democracy, which is explored in the text based on Rancière's (and Badiou's) thesis. As 'consensus democracies', they show significant selectivity considering the type of interests they promote as public interests. In the

concept of self-management democracy, priority belongs to the working class, while versions of liberal democracy support ‘sociologicalized’ interests which are derived from what Rancière calls ‘redistribution of senses’. Thirdly, both concepts of democracy try, each in its own way, to dissolve the political into the social. The author believes that the actual variant of liberal democracy is post-democracy, which, although problematic in itself, still defends, as proven by the articles in *Politička misao*, the current (liberal) consensus. This consensus is defended as more pragmatic and realistic than its alternative, which would be mystical-revolutionary.

Keywords: Badiou, Consensus Democracy, Democracy, Liberal Democracy, Post-democracy, Rancière, Self-management Democracy

Tonči Kursar je izvanredni profesor na Fakultetu političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu.

Kontakt: **Tonči Kursar**, Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu, Lepušićeva 6, 10000 Zagreb. E-mail: tkursar@fpzg.hr